

KRING VOOR DE GESCHIEDENIS VAN DE PHARMACIE IN BENELUX
CERCLE BENELUX D'HISTOIRE DE LA PHARMACIE

Bulletin 101

Oktober / Octobre 2001
Jaargang / Année 50

Redacteur Apr. G. Gilijs

INHOUD - SOMMAIRE

G. GILIAS	Voorwoord	1
	Avant-Propos	2
G. VERCRUYSSSE	Congres van de Kring voor de Geschiedenis van de Pharmacie in Benelux op 12 en 13 mei 2001 in Franeker (NL.)	3
	Compte-rendu du Congrès du Cercle Benelux d'Histoire de la Pharmacie du 12 et 13 mai 2001 à Franeker (Pays-Bas)	5
M.A.W. ALGERA - van der SCHAAF	Magnificum si quaeris opus...	8
L. CE CAUSMAECKER	Un portrait exceptionnel d'un apothicaire, peint par François Clouet	18
L.J. VANDEWIELE	Inventaris van een failliete apotheek te Brussel in 1786	21
R.H. LEUPE	Op bezoek in de apotheek van de H. Drievuldigheid	28
P. LABRUDE	De la difficulté à connaître l'histoire d'un médicament. Réflexions et hypothèses sur l'origine possible du baume du commandeur de pernes	35
BOEKBESPREKINGEN		48
MEDEDELINGEN - RENSEIGNEMENTS		
	Bibliotheca Pharmaceutica Antverpiensis	51
IN MEMORIAM		52

VOORWOORD

Apr. Guy Gilijs

Tijdens het Jubileumcongres 2000 legde het bestuur er de nadruk op om werk te maken van het werven van nieuwe leden en vooral om het ledenbestand te verjongen. Dit met de bedoeling om het dynamisme van onze Kring minstens te behouden en nog liever te verbeteren. Deze vrome wens is niet nieuw, want sinds mijn aantreden als voorzitter, vijf jaar geleden, hebben we tal van bronnen aangeboord om de Kring meer bekendheid te geven in de hoop dat daaruit spontaan nieuwe (en liefst jonge) collega's onze gelederen zouden aandikken. Ik wil u vandaag concreet tonen welke moeite werd gedaan :

- het Apothekersblad van België publiceert graag tweemaal per jaar een verslag van onze congressen, met foto's en op een aantrekkelijke manier gepubliceerd. Dit blad verschijnt op een goede 5.000 exemplaren en ALLE officina apothekers van België krijgen het toegestuurd. Naast deze publicatie kan men niet kijken. Nochtans is de respons bedroevend.
- Sommige vakbladen (al dan niet louter publicitair van een farmaceutische firma) zijn bereid een bekendmaking van onze congressen op te nemen. Duizenden apothekers krijgen het voor ogen, en toch is het resultaat nul.
- Bij meerdere gelegenheden kreeg ik de kans om tijdens een plaatselijke gebeurtenis op medisch of farmaceutisch gebied, de Kring aan te prijzen dank zij een grote, goed zichtbare tekst en idem infobladen met inschrijvingsformulier. Alle moeite blijkt ook hier tevergeefs.
- Onlangs werd ik door een Tarificatiedienst gevraagd voor het opzetten van een tentoonstelling. Vele kijklustigen konden niet kijken naast de publiciteit voor onze Kring. Vele infobladen werden meegenomen, maar geen enkel keerde ingevuld terug.

Hiermee wil ik u illustreren hoe frustrerend alle werk is, hoe ontmoedigend vast te stellen dat de interesse inderdaad heel beperkt is. Is de geschiedenis van de farmacie dan op sterven na dood ? Stellig niet, want diegenen die deze discipline beoefenen doen het met hart en ziel. En omdat het allemaal enthousiaste mensen zijn, durf ik aan hen, dus aan u, een dringende oproep doen voor persoonlijke ledenwerving.

Spreek binnen uw vriendenkring een mogelijke geïnteresseerde aan, nodig hem uit naar één of meerdere congresdagen, maak uw Kring kenbaar bij uw plaatselijke beroepsvereniging, wek interesse op bij uw stagiair of personeel, maak gebruik van een plaatselijke gebeurtenis op medisch of farmaceutisch gebied om over de Kring te spreken.

Met een kleine inspanning kan ieder lid meewerken de Kring groter te maken, van jong bloed te voorzien om de volgende vijftig jaar te verzekeren.

Mag ik rekenen op uw medewerking ?

Dank u.

AVANT-PROPOS

Phcien. Guy Giliès

Au cours du congrès de jubilé 2000 le comité directeur a mis l'accent sur le recrutement de nouveaux membres et surtout sur le rajeunissement. Ceci en vue de conserver au moins le dynamisme de notre Cercle et au mieux de l'améliorer. Ce vœux pieux n'est pas neuf mais depuis mon élection à la présidence, il y a cinq ans, nous avons creusé beaucoup de chenaux pour faire connaître le Cercle en vue de l'irriguer par de nouveaux et surtout jeunes membres. Je voudrais vous indiquer concrètement ce qui a été fait :

- l'Apothekersblad ou Annales Pharmaceutiques publient volontiers deux fois par an le compte-rendu de nos congrès, de façon attirante, avec photos. Cette revue tire à 5000 exemplaires et tous les pharmaciens belges d'officine la reçoivent. On ne peut ignorer cette publication. Pourtant la réponse est décevante.
- Certaines publications professionnelles (publicité de firmes) se prêtent à faire connaître nos réunions. Plusieurs milliers de pharmaciens les reçoivent, le résultat est négatif.
- J'ai eu plusieurs fois l'occasion de présenter le Cercle au cours d'un événement médical ou pharmaceutique par un texte lisible avec bulletin d'inscription, mais en vain.
- Dernièrement un Office de Tarification m'a demandé de monter une exposition. Les visiteurs n'ont pu ignorer la publicité pour le Cercle et ont emporté les pages d'information avec le bulletin d'inscription mais aucun n'a été retourné.

Tout cela peut aussi montrer que ce travail est frustrant et qu'il est décourageant de constater que l'intérêt est minimal. Est-ce la mort prochaine de l'Histoire de la pharmacie ? Sûrement non car ceux qui pratiquent cette discipline le font corps et âme. Et justement parce qu'ils sont tous enthousiastes je lance un appel à tous donc à vous pour un recrutement personnel urgent. Dans votre milieu d'amis parlez-en à une personne intéressée et invitez-la à une ou plusieurs journées de congrès, faites connaître le Cercle dans votre association professionnelle.

Intéressez vos stagiaires ou votre personnel, profitez de l'occasion de parler du Cercle lors d'une manifestation locale médicale ou pharmaceutique.

Par un effort léger chaque membre peut augmenter le nombre d'adhérents et assurer un sang neuf pour les cinquante ans à venir.

Merci.

CONGRES VAN DE KRING VOOR DE GESCHIEDENIS VAN DE PHARMACIE IN BENELUX OP 12 EN 13 MEI 2001 IN FRANEKER (NL.)

Apr. Ghislain Vercruysse

Het pittoreske en charmante stadje Franeker in Friesland was de ontmoetingsplaats voor het voorjaarscongres van de Kring. Een beroemde universiteit werd hier gesticht in 1585 maar verdween in 1811.

Precies op tijd opende de voorzitter de bijeenkomst.

Professor dr. H.A. Bosman-Jelgersma beschreef de universiteit van Franeker vanaf haar oorsprong, haar plantentuin, haar bibliotheek en haar Europese uitstraling, evenals enkele van haar professoren. Pikant detail : Mata-Hari was de dochter van een apotheker uit Franeker.

Professor dr. Lemli gaf uitleg over een onuitgegeven pesttraktaat geschreven omstreeks 1460 door Johannes de Vesalia, grootvader van Andreas Vesalius. Johannes de Vesalia was student in Keulen, geneesheer in Padua, professor in Leuven en vervolgens geneesheer in Brussel en schreef een eigenzinnig pesttraktaat met naast zijn theorieën tevens 184 simplicia en 34 samengestelde geneesmiddelen.

Professor dr. H. Beukers besloot de lezingen met een verhaal over een markante figuur van Franeker, A. Ypey. Geboren in Franeker uit een zeer gekende Friese familie, werd hij beroemd om zijn heroïsche geneesmiddelen en werd later professor in Leiden.

Onze Hollandse vrienden vergastten ons die avond op een feestelijk aperitief gevolgd door een gezellige maaltijd waar allen tot rust kwamen bij een sfeervolle ondergaande zon.

Na de ledenvergadering op zondag 13 mei volgden er twee lezingen.

Professor C. De Backer had in de archieven van Diest een document ontdekt van omstreeks 1430 waarin een twist beschreven staat tussen een apotheker en een geneesheer. Van die gelegenheid maakte hij gebruik om het dagelijkse leven van een 15de eeuwse apotheker te beschrijven.

Aan de hand van een diamontage gaf apotheker H. Leupe een zeer volledig beeld over de iconografie van de Heilige Drievuldigheid op apothekerspotten, schilderijen in apotheken en farmaceutische documenten.

De zonovergoten namiddag nodigde uit voor een bezoek aan Franeker met zijn oude huizen, professorenwoningen, vestingen van het hospitaal en plantentuin.

Afspraak op 20 en 21 oktober in Bastogne !

Overhandiging eremedaille
aan prof. Lemli.

Prof. H. Beukers.

Prof. dr. C. De Backer.

COMPTE-RENDU DU CONGRES DU CERCLE BENELUX D'HISTOIRE DE LA PHARMACIE DU 12 ET 13 MAI 2001 A FRANEKER (Pays-Bas)

Phcien. Ghislain Vercruysse

C'est la charmante cité de Franeker en Frise, dont l'université célèbre fondée en 1585 disparut en 1811, qui servit de cadre à la réunion de printemps du Cercle Benelux.

Le président ouvrit la séance à l'heure précise.

Le prof. dr. H.A. Bosman-Jelgersma décrivit l'université de Franeker, son origine, son jardin des simples, sa bibliothèque, son rayonnement européen et quelques uns de ses professeurs. Pour la petite histoire : Mata-Hari était fille d'un pharmacien de Franeker.

Le prof. dr. J. Lemli fit l'honneur d'une étude inédite sur le traité de la peste écrit vers 1460 par Johannes de Vesalia, grand-père d'André Vésale. Etudiant à Cologne, médecin à Pavie, professeur à Louvain puis médecin à Bruxelles, Johannes de Vesalia a écrit un traité comportant à côté de ses théories la description de 184 remèdes simples et de 34 remèdes composés.

Pour clôturer la journée le prof. dr. H. Beukers revint à Franeker pour peindre une de ses grandes figures A. Ypey, d'une famille de Frise très connue, né à Franeker et qui marqua son époque par une thérapeutique héroïque et termina sa vie de professeur à Leiden.

Pour reposer l'esprit après toute cette science nos confrères hollandais avaient prévu des agapes bien soignées précédées d'un apéritif joyeux dans une salle inondée de la lumière du soleil couchant.

Dimanche 13 mai. Après l'assemblée d'ordre intérieur, deux communications :

Le prof. dr. C. De Backer a fait l'heureuse découverte dans les archives de la ville de Diest d'un document datant de 1430 environ où sont décrites les récriminations rocambolesques d'un apothicaire envers un médecin. La vie quotidienne d'un apothicaire du quinzième siècle révélée.

A l'aide de diapositives le pharmacien Hugo Leupe a établi un bilan très complet de l'iconographie de la Sainte Trinité à travers les pots, les tableaux, les documents pharmaceutiques.

L'après-midi ensoleillé permit de visiter Franeker et de découvrir les anciennes maisons de professeurs, les vestiges de l'hôpital et de son jardin des simples.

Rendez-vous en automne (le 20 et 21 octobre à Bastogne) pour des journées, espérons-le, aussi fructueuses.

Prof. dr. J. Lemli.
Apr. G. Gilijs.

Prof. H.A. Bosman-Jelgersma.

Napraten na een lekkere
maaltijd.

Apr. H. Leupe

Uitstap in Franeker.

MAGNIFICUM SI QUAERIS OPUS...

Dr. M.A.W. Algra - van der Schaaf

Een voorlopig onderzoek van een bijzondere simpliciakast

Fig. 1. De simpliciakast van het Medisch-Farmaceutisch Museum De Griffioen te Delft.

Inleiding

In het Medisch-Farmaceutisch Museum «De Griffioen» te Delft bevindt zich een simpliciakast (fig. 1) die – voor zover bekend – in zijn soort enig is in Nederland. Simpliciakasten zijn kasten die speciaal gemaakt zijn om simplicia in op te bergen. Met een simplex wordt een enkelvoudige stof bedoeld van plantaardige, dierlijke of minerale herkomst die als geneesmiddel toepasbaar is of is geweest. Het meervoud van simplex is simplicia.

Simpliciakasten werden sinds ongeveer de zeventiende eeuw gemaakt, meestal in opdracht van de gilden, de beroepsverenigingen van artsen en/of apothekers. De kasten werden gevuld met monsters van gebruikelijke, maar ook van nieuwe middelen. Deze werden steeds frequenter aangevoerd doordat het handelsverkeer zich almaar uitbreidde. Vanzelfsprekend wilden de werkers in de gezondheidszorg ook toen op de hoogte blijven van nieuwe ontwikkelingen. Ze zagen hun vergaderingen in gildeverband dan ook als een perfecte gelegenheid voor wetenschappelijke discussies en nascholing, waarbij de inhoud van de simpliciakast een belangrijke rol speelde. Maar de inhoud van zo'n kast kwam ook van pas bij het opleiden en examineren van leerlingen. Verder was de uitvoering van dergelijke kasten vaak zeer fraai om de belangrijke status van het gilde te kunnen benadrukken.

Behalve van de gilden waren simpliciakasten soms ook in het bezit van individuele personen, meestal artsen of apothekers. Ook zij waren trots op hun verzamelingen die ze regelmatig aanvulden en uitbreidden. En ook deze verzamelaars gebruikten hun collecties als referentie- en studiemateriaal, waarbij de kinabastcollecties een aparte categorie vormen. In die dagen werd het public-

relations effect van zo'n kast hooggeschat en dergelijke privé-kasten fungeerden zeker niet als voorraadkast of huisapothek.

Uit een voorlopig onderzoek valt af te leiden dat de simpliciakast uit het Delftse museum in oorsprong een andere dan de genoemde bestemmingen had. Aan de hand van het onderzoek wordt in de volgende paragrafen – de kast, de inhoud van de kast en de herkomst van de kast – een beschrijving gegeven van de bevindingen.

De kast

De mooie en degelijke eikenhouten kast is aan de voorzijde gefineerd met notenhout. Hij bestaat uit twee delen, een boven- en een onderkast. In het bovenste deel zijn vier rijen met ieder vijftien laden ondergebracht. De laden kunnen met een eenvoudig, maar ingenieus systeem van twee latten afgesloten worden voor ongewenste pottenkijkers. De verticale latten tussen rij 1 en 2 en tussen rij 3 en 4 worden na het ontsluiten van een slotje naar believen weggenomen. Na terugplaatsen worden ze weer vastgezet door het omdraaien van een sleuteltje. Zestig laden zitten dan op slot. Bovenin het onderste deel van de kast zitten twee grotere laden. Tezamen zijn er dus twee en zestig laden. De onderkast heeft verder twee gewone deurtjes met daarachter een plank.

Voordat de huidige bronzen knopjes op de laden waren aangebracht, zaten er waarschijnlijk bronzen ringetjes. Eén zo'n exemplaar is in een lade teruggevonden. De lengte en dikte van de schroefdraad waaraan het ringetje is bevestigd, kloppen met de maten van de wel zeer uitgesleten gaatjes in het midden van het front van de lade. De bronzen knopjes kunnen dan ook alleen blijven zitten met behulp van vastgelijmde houten blokjes aan de binnenzijde van de lade. Te oordelen naar deze slijtage en naar die aan de zijkant van de laden, kan deze schade alleen maar ontstaan zijn door de laden heel vaak te openen en te sluiten.

Ook de draaibare paneeltjes die op een later tijdstip in de schuine zijkan-ten van de kast zijn gemaakt, wijzen op intensief gebruik. Achter die paneeltjes zijn toen plankjes aangebracht die een tekort aan bergruimte konden opvangen. Dat dit op een later tijdstip is gebeurd, blijkt uit het in notenhoutkleur gebeitste materiaal van de huidige zijpaneeltjes. De oorspronkelijk notenhouten paneeltjes zijn verzaagd tot de plankjes erachter. Creatief omgaan met ruimtegebrek is dus ook van alle tijden. De kast blijkt een echte gebruikskast te zijn geweest.

In de versierde kapiteelrand is zorgvuldig een tekst gesneden in de toenmalige taal van de wetenschap, Latijn. Het geschrevene geeft voortreffelijk de eerbied weer die de blijkbaar niet ongeletterde opdrachtgever voor de door God geschapen natuur koesterde. Zonder twijfel heeft de ons onbekende eerste eigenaar dergelijke gevoelens voor de kast en zijn inhoud ervaren. Zijn bescheidenheid ten opzichte van al die wonderbaarlijke zaken die hem bereikten en zijn ingehouden trots dat hij zich zo'n mooie kast kon veroorloven, ja, dat de zaken

dat zelfs nodig maakten, stralen ervan af. Het moet voor hem een vreugde geweest zijn ermee te werken en hij wilde anderen erin laten delen.

**MAGNIFICUM SI QUAERIS OPUS MIRANDAQUE COELI;
HIC VIDE QUAE FERVERIS QUAE GLACIALE TENET.**

In 1912 heeft de Amsterdamse student in de farmacie Jan van den Berg de tekst als volgt vertaald :

*Zo gij het heerlijk en bewonderenswaardig werk des hemels wenst te zien;
Kijk hier dan, wat warme en koude streken der aarde U kunnen biên.*

Jan van den Berg werd een actieve en zeer geziene apotheker. Van 1954-1957 was hij voorzitter van de Koninklijke Nederlandse Maatschappij ter bevordering der Pharmacie. In 1960 overleed hij op 69-jarige leeftijd. Op dit moment is hij de enige persoon van wie met zekerheid is te zeggen dat hij met de kast te maken heeft gehad. Hij heeft de inhoud geïnventariseerd en een en ander herschikt en vervangen; 'gerestaureerd' zoals hij dat in zijn verantwoordingsbrief van september 1912 noemt. Hij heeft dat gedaan op verzoek of in opdracht van de toenmalige eigenaar, de NV Koninklijke Pharmaceutische Handelsvereniging.

De inhoud van de kast

Zestig tjokvolle laden met simplicia vormen het meest interessante deel van de kast. Veel middelen zijn voorzien van oude etiketten die ons inlichten over het gebruik, de prijs en andere gegevens. Het geheel laat iets zien van de handel in kruiden in vroeger tijden en van de geneesmiddelen die toen gebruikt werden.

Bij de inventarisatie van 1912 heeft Jan van den Berg een alfabetische cross-index gemaakt waarmee snel een bepaald simplex in de kast te vinden is. Het aantal simplicia dat hij heeft vastgesteld, bedroeg 905. Helaas is na 1912 de inhoud van de laden 61 en 62 verdwenen. Verhuizingen ? Een ander gebruik van deze laden en de inhoud ergens anders opgeborgen ? Niemand kan het meer vertellen. Ook een door Van den Berg genoemde oudere inventaris, die 't Verschil der Autheuren' heette, is verloren gegaan. Na 1912 zijn geen nieuwe materialen aan de inhoud van de kast toegevoegd.

In 1997 is de kast door mij opnieuw geïnventariseerd, hij bevat nu 797 simplicia. Het relatief grote verschil met de inventaris uit 1912 is niet alleen te wijten aan de verdwenen simplicia uit lade 61 en 62. Een zeventigtal was onder meer dan één naam opgenomen, waardoor een dubbele nummering kon ontstaan.

De inventarisatie van 1997 leunt op die van 1912, maar de simplicia zijn nu uitgebreid beschreven. Behalve de naam van het simplex en de genoemde synoniemen wordt de herkomst en het (vroegere) gebruik vermeld, alsmede de tekst

op de aanwezige etiketten. Ook wordt aangegeven of het middel voorkomt in een van de tussen 1686 en 1997 eerst in Amsterdam, later in Nederland geldende farmacopees. Omdat het oudste simplex uit 1715 stamt en *d'Amsterdammer Apotheek* van 1686 op dat moment van kracht was, is deze als beginpunt van de reeks genomen. Alleen de vermelding van de farmacopee is nog niet gecompleteerd.

Vóór de inventarisatie van Van den Berg heeft er een andere herschikking plaats gehad, waarbij de simplicia in open doosjes zijn ondergebracht om ze beter van elkaar gescheiden te houden. Er zijn namelijk geen sporen gevonden van een onderverdeling van de laden. Op de bodem van lade 58 zijn nog 12 etiketten te vinden die zo stevig zijn vastgeplakt dat ze niet gemakkelijk te verwijderen zijn. Ieder etiket geeft de plaats aan van het bijbehorende simplex. De inhoud van de lade kon dus gemakkelijk door elkaar schuiven bij het openen en sluiten. Dat was niet zo erg bij de oudere simplicia die heel vaak in spanen doosjes opgeborgen waren, maar in de laatste helft van de negentiende eeuw werden veel nieuwe plantaardige simplicia ingevoerd, die natuurlijk niet gewoon los in de laden moesten liggen. De werkdatum van deze herschikking zou op 1890 gesteld kunnen worden, de datum van de oprichting van de Pharmaceutische Handelsvereniging. Het is speculatief, maar nieuwe bezems vegen meestal schoon en zowel het materiaal van de in eigen beheer gemaakte open doosjes, als het handschrift en de etikettensoort met de namen van de simplicia wijzen op een laat negentiende eeuwse activiteit. Over deze etiketten zijn in 1912 soortgelijke etiketten geplakt met het handschrift van Van den Berg.

In de open doosjes bevinden zich de losse simplicia naar grootte ingedeeld. Per lade zijn er 6, 16, 24 of 30 doosjes. Ter bescherming van de inhoud zijn ze met een soort vloeipapier afgedekt. Voor de laden met kinabasten bijvoorbeeld zijn deze doosjes groot omdat de basten een bepaalde maat hebben. Af en toe moest een concessie aan de maat van de doosjes gedaan worden, want sommige basten pasten er niet in. Deze werden dan met inscriptie en al in tweeën gebroken, zoals bijvoorbeeld met *Cassia Lignea vera* uit lade 2 is gebeurd. De laden met zaden bevatten veel doosjes omdat zaden klein zijn. De verschijningsvorm van de simplicia is de leidraad voor de indeling. Zaden bij zaden, wortels bij wortels, mineralen bij mineralen, enz.

Heel wat simplicia zijn al eerder in doosjes gedaan, spanen doosjes in dit geval. Ze werden voorzien van een los etiket van geschept papier erin en een dito etiket op de deksel. Alle nu bestaande gegevens zijn toen uitputtend op die etiketten aangebracht. Er is geen enkel origineel etiket van voor die tijd overgebleven. Dat kan verwarring geven want het etiket van het oudste simplex vermeldt het jaar 1715 als datum :

“Radix Rhabarber Moscov. uijt Persien, 1715 van Qualiteit als Levantse Rhabarber, uijtgezondert dat de Moscov. met de bruijne bast bevonden word. 1 $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$ van 1755. gegarbuleerd of gezuijverd” (fig. 2).

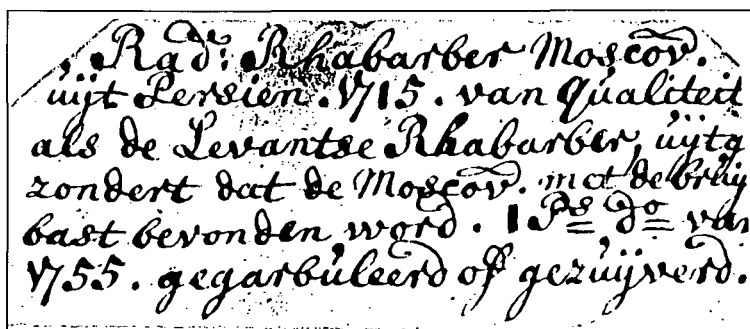

Fig. 2. Afbeelding van het etiket betreffende het oudste simplex (1715) in de kast.

De spanen doosjes en de grote losse etiketten van geschept Oud-Hollands papier in een fraai handschrift – wellicht met een ganzenveer geschreven – zijn vrijwel alle voorzien van een datum uit de achttiende eeuw. Een snelle conclusie zou zijn dat inhoud, doosjes en etiketten inderdaad uit die eeuw stammen. Maar helaas, zo eenvoudig is dat niet. Het geschepte papier van de etiketten blijkt fragmenten van watermerken te dragen. Gelukkig lagen er nog enkele vellen papier met complete corresponderende watermerken in de kast. Deze wijzen erop dat het papier in het begin van de negentiende eeuw gemaakt is.

Een van de watermerken geeft een afbeelding van de Nederlandse Maagd met helm en pluim, lang haar, gekleed in een vrij hooggesloten japon met halve mouwen en een wijde rok, zichtbaar tot even over de heupen. Zij houdt een stok vast waarop een vrij platte hoed met een veer is gestoken, gelijkend op de Franse steek van Napoleon. Ze wordt voorafgegaan door de Nederlandse leeuw met zwaard en pijlen. Maagd en leeuw zijn in perspectief omkaderd met een soort tuinhak. Tussen de hoed en het zwaard van de leeuw is «Pro Patria» te lezen. Een andere afbeelding toont een gekroond rond randschrift met een heraldische voorstelling in het centrum. Ook hier weer «Pro Patria», maar ook «Libertate» en «Vryheit».

Onze voorouders waren heel zuinig met papier. Wat nog gebruikt kon worden, werd niet weggegooid. Sommige envelopjes met simplicia bijvoorbeeld (Tournesol uit lade 37) zijn gemaakt van oude prijscouranten van drogerijen. Ook de niet bedrukte achterkant van verkopingslijsten werd gebruikt. Het is dus niet zo waarschijnlijk dat het mooie en dure geschepte papier direct na aanschaf in zoiets als royale etiketten werd geknipt. Andere etiketten, zonder dat fraaie handschrift, waren heel klein van formaat.

Een argument om rond 1860 als uitvoeringsdatum voor de fraaie etiketten te kiezen, geeft het etiket 'Koningskina, geteeld op Java'. Deze kina werd pas na 1854 op Java verbouwd en de teelt werd in 1872 stopgezet. Rond 1860 betekent dus ergens tussen 1854 en 1872. In 1859 fuseerden Mastenbroek en Gallenkamp tot de gelijknamige firma, die in 1890 deel zou uitmaken van de Pharmaceutische Handelsvereniging (1). Een tweede argument, de nieuwe bezem die schoon veegt, kan ook hier weer speculatief gebruikt worden. Het is immers niet ongebruikelijk om bij een overname of een fusie orde op zaken te stellen. Daarbij zou het ordenen van de waardevolle inhoud van de kast hebben kunnen behoren. Het is namelijk steeds hetzelfde regelmatige handschrift op de etiketten waarvan de jaartallen van 1715 tot 1785 lopen en waarin ook het koningskina etiket lijkt te zijn geschreven. Hierbij past de kanttekening dat het roerige tijden waren eind achttiende, begin negentiende eeuw, dat de scheikunde zich aan het ontwikkelen was en dat men pas na geruime tijd de bezonkenheid kon hebben om terug te zien naar de 'ouderwetse' 18de eeuwse middelen. Verder weten we uit de literatuur, bijvoorbeeld de *Berigten van de Nederlandsche Maatschappij ter bevordering der Pharmacie* (vanaf 1845), dat het in de tweede helft van de negentiende eeuw zeer en vogue was departementsgewijs verzamelingen van nieuwe geneesmiddelen aan te leggen en de vergaderingen te besteden aan bij- en nascholing

(1) Wittop Koning, D.A. : *Compendium voor de Geschiedenis van de Pharmacie van Nederland*. KNMP 's-Gravenhage en Uitgeversmaatschappij De Tijdstroom - Lochem/Gent. 1986, 238.

van de leden. Als er geen bestaande kasten voor de verzamelingen waren, werden ze gemaakt. Te oordelen naar later toegevoegde simplicia, die niet van die fraaie etiketten zijn voorzien, kan de kast in de negentiende eeuw voor dat doel gebruikt zijn. Dit alles wijst erop dat 1860 als herinrichtingsdatum er niet ver naast zal zijn.

De meeste simplicia zullen als geneesmiddel zijn gebruikt, maar er zijn ook kleur- en verfstoffen, polijstmiddelen en zegellak, inkt en houtsoorten die voor letterhout gebruikt zijn. Sommige middelen zijn in soorten en ondersoorten in de kast bijeengebracht. Koffie, cacao, galnoten, aloë, kina, bezoarstenen, copal en dergelijke zijn in ruime mate voorhanden. Ze werden alle als geneesmiddel gebruikt en natuurlijk waren ze opgenomen in *d'Amsterdammer Apotheek* van 1686. Ze zijn vaak voorzien van aankoopdata, de prijs op de betreffende datum en verdere algemene of specifieke bijzonderheden die soms via de koop en soms via literatuur beschikbaar waren. Uit dit laatste is af te leiden welke boeken er in de achttiende eeuw in de praktijk als referentie gebruikt werden. Genoemd zijn onder andere de auteurs Dodonaeus, Pomet, Munting en Lémery (2). Uit de etiketten valt op te maken dat de eigenaar van de kast over deze boeken beschikte.

Vier namen van personen zijn op de etiketten gevonden. Bij Semen Cadjan is gemeld: "Cajan of Cadjan. OostInde. Boontjes, om Varkens te mesten van Corn: v: Odijk 1749". Pinda's waren toen nog varkensvoer. Drie namen zijn gevonden op twee envelopjes met Magisterium Scammonii. Waarschijnlijk waren dat de leveranciers, hoewel geen van die namen is opgenomen in de *Biografische Index van Nederlandse apothekers tot 1867* (3), maar misschien is er een aanknopingspunt te vinden in de archieven te Amsterdam.

Envelop 1 : "Magist. Scamonae. A 20 F 't CC. 3 Junij 1757. Bij ter Mersch."

Envelop 2 : "Magist. Scamonae. A 18 F 't CC. 13 Junij 1757. Bij Konijnenberg, Martens."

Op 3 juni kostte het middel 20 guldens per pond, op 13 juni 18 guldens. (CC is hier de gebrekkige weergave van het teken op het etiket dat een pond = 369,1 g aangeeft.)

Van veel simplicia zijn verschillende monsters te vinden. Bij inkoop kon de nieuwe aankoop ermee vergeleken worden, maar dezelfde monsters konden ook getoond worden aan een klant die op grond daarvan zijn bestelling plaatste. Koffie is hierbij een aardig voorbeeld. Koffiebonen worden onderscheiden naar het land van herkomst, want toen al werd koffie wereldwijd op geschikte plaatsen verbouwd. Zo zijn er elf soorten in de kast. De oudste bonen zijn van 1736. Het zijn Surinaamse bonen en zogeheten Engelse die uit het buurland Guyana kwamen. Deze werden via Engeland geïmporteerd. De rechtstreeks uit Suriname gehaalde bonen werden ook Zeeuwse genoemd, omdat Zeeland een monopolie had op de kolonisatierechten van het in 1667 op de Engelsen veroverde Suriname. Bij de inrichting en afwatering van de Surinaamse koffieplantages stonden de Zeeuwse polders model. Het poldermodel lijkt onuitroeibaar.

(2) Dodonaeus, R. : *Cruydtboek*. 1644.
Pomet, P. : *Histoire générale des drogues*. 1694.
Lémery, N. : *Dictionnaire ou Traité universel des drogues simples*. (1698) 1727.
Munting, A. : *Naauwkeurige Beschrijving der Aardgewassen*. 1696.
(3°) Bierman A.I., Lieburg, M.J. van, Witop Koning D.A. : *Biografische index van Nederlandse apothekers tot 1867*. Erasmus Publishing, Rotterdam. 1992.

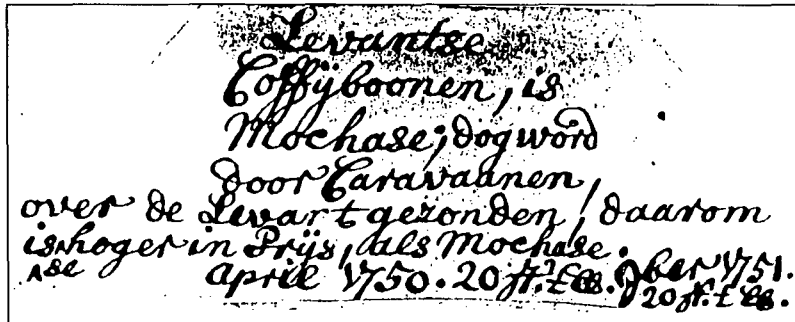

Fig. 3. Afbeelding van het etiket van 'Levantse Coffijboonen'.

16 stuivers per pond. Omdat ze zonder tussenhandel direct via de Verenigde Oost- Indische Compagnie naar Amsterdam werden vervoerd, kon die prijs ook lager zijn. Zo te zien zijn de koffieboontjes identiek. Het jaar daarop "9ber 1751" - 9ber is snelschrift voor november, want het Latijnse novem is negen en november was ooit de negende maand - bleven de prijzen redelijk stabiel, Levantse bonen 20 stuivers en Mochase 11 tot 16 stuivers per pond. Met de lage prijzen van 1758 werden de dure koffiesoorten door de eigenaar van de kast niet meer verhandeld.

De prijzen en jaartallen in bijgaand overzicht van koffieprijsen staan alle op de bijbehorende etiketten. Levantse bonen kostten in april 1750 20 stuivers per pond. Om deze hoge prijs te rechtvaardigen is speciaal op het etiket vermeld dat "Levantse Coffijboonen, is Mochase; dog word door Caravaanen, over de Levant gezonden, daarom is se hoger in Prijs, als Mochase" (fig. 3). De bonen uit Mokka kostten toen

KOFFIEPRIJZEN IN STUIVERS PER POND

	1736	1737	1750	1751	1758
Surinaamse	10 - 12	9			
Engelse	21				
Ceylon			9 - 13		
Levant			20	20	
Mokka			16	11 - 16	
Martinique			12		6,5 - 8,5
S. Domingo					7 - 7,5

De kast bevat ook edel- en halfedelstenen, pareltjes en barnsteen. Dit alles werd in fijngestampte vorm als geneesmiddel gebruikt. Het meeste kan als juweliersafval gezien worden. Er is bijvoorbeeld een beschadigd en daardoor onverkoopbaar christustorso van barnsteen, er zijn kapotte kralen van cornaliën en met monogrammen versierde geslepen stukjes lapis lazuli. Smaragd, robijn en saffier zijn aanwezig als kleine brokjes en grof en fijner poeder. Op het etiket van een spanen doosje met hyacinthsteen staat bijvoorbeeld: «Lapis Hyacinth : Extra hard in 't stampen, door een zijde zeef gezift.» Het materiaal was dus alvast fijngestampd om het bij aanvraag zonder oponthoud aan de apotheker te kunnen leveren. Deze middelen werden gebruikt in voorschriften als Confectio hyacinthorum; een befaamd maar duur hartversterkend middel uit *d'Amsterdammer Apotheek* van 1686 dat ook tegen de pest zou beschermen. Als het niet hielp, was een van de bestanddelen vast en zeker vals.

De inhoud van de kast is uitsluitend plantaardig, dierlijk en mineraal. Behalve honderden soorten bladeren, kruiden, basten, wortels, zaden, harsen, gommen en zo voort, zijn er ook delen van walrustanden en vossen, zagen van de zaagvis, schildpad, mummie, eenhoorn en zelfs hondenkeutels te vinden. De hond die dat moest produceren, werd uitsluitend gevoed met gemalen beenderen met melk. Het witte resultaat heette Album graecum of Witte klamey. Volgens de beroemde arts Galenos (2de eeuw) was het heel effectief tegen kwaadaardige zweren. Hij had het bereidingsvoorschrift voor de uitwerpselen toen voor heel veel geld van een apotheker gekocht (4). In de kast bevinden zich verder parelmoerschelpen, kreeftsogen, kiezel, allerlei soorten steen tot aan fossielen toe en delfstoffen als zwavel, kwikgesteenten, antimoon en dergelijke. De middelen zijn uit de hele wereld afkomstig.

Uit het voorgaande is af te leiden dat de kast tussen 1715 en 1785 gebruikt is als monsterkast met archieffunctie door een handelaar of handelsfirma in kruiden en aanverwante artikelen. Rond het jaar 1860 zou een herschikking van de simplicia plaatsgevonden hebben, waarbij alle oude etiketten zijn vervangen door grote etiketten van geschept Oud-Hollands papier en de toen aanwezige simplicia in spanen doosjes zijn gedaan. De kast heeft sindsdien voornamelijk als monsterkast gefungeerd. Het is mogelijk dat hij een rol heeft gespeeld bij de toen populaire nascholing.

De herkomst van de kast

In 1997 zijn alle laden uit de kast geweest, de boven- en onderkast zijn van elkaar gescheiden en alle delen zijn nauwkeurig geïnspecteerd. De kast heeft een grondige schoonmaakbeurt ondergaan, maar het uiteindelijke doel is niet bereikt. Er zijn geen aanwijzingen gevonden over de herkomst. Uit een briefwisseling met de directeur van het Amsterdams Stedelijk Museum in 1957 blijkt dat de kast in dat jaar tot de inventaris behoorde van de N.V. Koninklijke Pharmaceutische Fabrieken v/h Brocades - Stheeman & Pharmacia en zich bevond in het hoofdkantoor te Meppel. In 1912 stond hij nog bij de NV Koninklijke Pharmaceutische Handelsvereniging in Amsterdam. Aan te nemen is dat de kast in 1890 tot de inventaris behoorde van de 'Handelsvereniging' die in dat jaar door fusie van de Amsterdamse firma's A. d'Ailly & Zonen en Mastenbroek & Gallenkamp was ontstaan, (5) tenzij de kast tussen 1890 en 1912 bij een gelegenhedskoop is aangeschaft.

De 'Handelsvereniging' werd een belangrijke farmaceutische producent en distributeur, vooral voor het westen van Nederland. Maar de moeilijke jaren na de Eerste Wereldoorlog maakten het noodzakelijk om in 1927 opnieuw te fuseren, ditmaal met de welbekende firma Brocades en Stheeman uit Meppel. Dit bedrijf is voortgekomen uit de apotheek die Willem Brocades daar in 1797 geopend heeft. De NV Koninklijke Pharmaceutische Fabrieken v/h Brocades - Stheeman & Pharmacia onderging een reorganisatie in 1945, waarbij de fabricage van geneesmiddelen belangrijker werd. In 1967 ontstond Gist-Brocades uit een fusie met de Delftse Gist en Spiritusfabriek. De laatste herstructurering was in 1991 met

(4) Debru, A. : *The gardener and the lady. Therapeutics and society in the age of Galen*. The Pharmacy, Windows on History, red. Pötsch R. Editiones Roche, Basel. 1996, 26.

(5) Zie noot 1.

de overname door de Japanse firma Yamanouchi. De kast wordt dan aan het Museum De Griffioen overgedragen vanuit de op te heffen directiekamer van de vestiging te Meppel.

Na de fusie van 1927 is helaas brand uitgebroken in de archieven van Brocades, zoals de firma kortweg werd genoemd. Alles is toen in vlammen opgegaan. Om informatie te bekomen, is deze weg dus afgesloten. Blijft over het raadplegen van de stadsarchieven te Amsterdam betreffende de partners waaruit de 'Handelsvereniging' uiteindelijk is ontstaan. Dit onderzoek moet nog gebeuren.

Tot slot

In de geest van zijn tijd heeft de eerste onbekende eigenaar een tekst in de kast laten aanbrengen die hem en degenen na hem als inspiratie kon dienen. In ieder geval is het werk dat reeds gedaan is en dat nog moet gebeuren om een volledig beeld van de geschiedenis van kast en inhoud te krijgen, geïnspireerd door de eerste vier woorden van die tekst. Als hommage zijn die nu aan die eerste eigenaar opgedragen, want het is heel bijzonder dat de kast en zijn inhoud de eeuwen in zo'n goede staat hebben doorstaan.

MAGNIFICUM SI QUAERIS OPUS... Als je heerlijk werk zoekt...

Samenvatting

De herkomst van de simpliciakast van het Medisch-Farmaceutisch Museum de Griffioen is vastgesteld tot het jaar 1890, het jaar waarin de NV Pharmaceutische Handelsvereniging ontstond door fusie van de firma's A. d'Ailly en Mastenbroek & Gallenkamp. Na de fusie in 1927 tot de NV Pharmaceutische Fabrieken Brocades, Stheeman & Pharmacia werd de kast naar het hoofdkantoor te Meppel overgebracht. Verder onderzoek naar de herkomst moet nog plaats vinden in de stadsarchieven van Amsterdam.

De inhoud van de kast bestaat nu uit 797 simplicia. Rond 1860 heeft een herschikking plaatsgevonden, waarbij de collectie van spanen doosjes en nieuwe etiketten van Oud-Hollands geschept papier werd voorzien. De daarop voorkomende data met handelsgegevens lopen van 1715 tot 1785. Rond 1890 is de kast ingericht met open doosjes waar de losse simplicia in opgeborgen werden. Bij de inventarisatie van 1912 is een alfabetische cross-index gemaakt om de simplicia snel in de kast te kunnen vinden. Sindsdien zijn geen nieuwe materialen meer toegevoegd. Bij de inventarisatie van 1997 zijn de namen van de simplicia opgetekend met de vermelde synoniemen, herkomst, gebruik, tekst op de etiketten en het voorkomen in een of meer Amsterdamse en/of Nederlandse farmacopees. Alleen de weergave van het voorkomen in de farmacopees moet nog gecompleteerd worden. De tot nu toe genoteerde gegevens zijn in het bezit van het Medisch-Farmaceutisch Museum De Griffioen te Delft en de auteur van dit artikel.

Conclusie : In de achttiende eeuw – tussen 1715 en 1785 – werd de kast gebruikt bij de bedrijfsvoering van een handelaar of handelsfirma in kruiden, geneesmiddelen en aanverwante artikelen. Het was toen een monsterkast met archieffunctie. In de negentiende eeuw fungeerde hij alleen als monsterkast, waarbij de inhoud werd gebruikt als studie- en vergelijkingsmateriaal. In de tweede helft van de negentiende eeuw deed hij wellicht ook dienst als bron voor bij- en nascholing van apothekers. Een groot deel van de twintigste eeuw vormde de kast een waardige achtergrond voor de directiekamer van de firma Brocades in het hoofdkantoor te Meppel.

Summary

The origin of the cabinet of simples in the Medisch-Farmaceutisch Museum De Griffioen at Delft has been established until the year 1890 in which the NV Pharmaceutische Handelsvereniging originated through a merger of the firms A. d' Ailly and Mastenbroek & Gallenkamp. Sometime after the take-over in 1927 as NV Pharmaceutische Fabrieken Brocades, Stheeman & Pharmacia, the cabinet was brought over to headquarters at Meppel. Further research of its descent has to be made in the archives of the city of Amsterdam.

The cabinet contains 797 simples at present. Around 1860 they were rearranged and put into chipboxes. New labels of hand-made paper containing business information were added. The data thereon were stated from 1715 to 1785. Around 1890 the cabinet was installed with open boxes to store the simples. At the stocktaking of 1912 an alphabetical cross-index was made to facilitate finding the simples. Since then no new material was added to the contents of the cabinet. At the stocktaking of 1997 the names and stated synonyms of the simples, their origin and use, the text on the labels and the occurrence in one or more Amsterdam or Dutch pharmacopeia's were taken down. Solely the stating of the pharmacopeia's has to be completed. Data acquired so far are in possession of the Medisch- Farmaceutisch Museum De Griffioen at Delft and the author of this article.

Conclusion : In the eighteenth century – between 1715 and 1785 – the cabinet served as a useful instrument for the conduct of business by a trader or trading firm in herbs, drugs and related articles on account of its archived business data. In the nineteenth century the simples were kept as samples, useful for purposes of comparison and study. In the second half of the nineteenth century the cabinet perhaps also served in refresher courses for pharmacists. A large part of the twentieth century it served as a worthy ornament decorating the managers office at headquarters of NV Brocades, Stheeman & Pharmacia at Meppel in the Netherlands.

Juli 2001

Dr. M.A.W. Algera - van der Schaaf

Benedenheulseweg 29 - 2821 LV Stolwijk, Nederland

Tel. 0031-182-362794

UN PORTRAIT EXCEPTIONNEL D'UN APOTHIKAIRE, PEINT PAR FRANÇOIS CLOUET

Leonard De Causmaecker

François Clouet, *Pierre Quthe, apothicaire*, 1562. Huile sur bois, 91 x 70 cm.
Musée du Louvre, Paris.

Un tableau, huile sur bois, 91 cm x 70 cm, qui se trouve au Musée du Louvre est digne d'être remarqué, vu sa qualité artistique et surtout par sa connexion avec la pharmacie ; dans l'histoire vraisemblablement le premier portrait d'un apothicaire, réalisé en 1562.

Son auteur, le peintre François Clouet – étranger au royaume de France – était en fait un Flamand, fils de Jean, communément appelé «Janet», petit-fils de Jan Cloet ; toute une famille de peintres, originaire de Bruxelles. Leurs noms ont été francisés, Jean étant en France depuis 1515, devenu alors peintre du nouveau roi François Ier, avec le titre «Valet de Chambre Extraordinaire du Roi.» Ainsi ils avaient obtenu les lettres de naturalisation.

François Clouet (vers 1515-1572) est le plus célèbre des portraitistes français du XVIe siècle, comme son père il travaillait exclusivement pour la Cour. Ses crayons donc, sont le fruit d'un art de cour. Il cherche surtout à plaire lorsque ses modèles sont des femmes. Il savait admirablement rendre d'un trait fin et précis ces visages gracieux ; des hommes il faisait, avant tout, ressortir leur caractère. On est d'autant plus étonné

de rencontrer un tableau qui semble être sorti, à cette seule occasion, de la série des portraits de cour. En outre, le portrait au début de la Renaissance n'entre que très lentement en vogue, car au Moyen-Âge l'homme était uniquement évalué selon le degré hiérarchique féodal. Dorénavant, ce sera suivant le développement de ses dons naturels ; par conséquent, primauté à l'humaniste. Le statut social du modèle, un apothicaire, introduit en effet une importante variante par rapport au type de l'homme ou de la femme de cour. Par surcroît, c'est un jalon important dans l'œuvre de François Clouet puisqu'il est signé, daté avec une dédicace flatteuse.

Fr. Janetii opus ; Pe Quttio amico singulari aetatis suae XLIII. 1562

Œuvre de François Clouet (Janet est le surnom de son père que le fils à son tour a adopté) pour Pierre Quthe, ami singulier, âgé de 43 ans.

A cette époque François habitait aussi rue Sainte-Avoye à l'emplacement actuel du carrefour entre la rue du Temple et la rue Rambuteau, tout près du

Centre National d'Art et de Culture G. Pompidou, en ce temps-là un quartier élégant. On peut se demander si l'artiste n'était pas malade, car il avait fait son testament en 1559. Le portrait réalisé pourrait alors être interprété comme un signe de gratitude à la suite d'une guérison.

L'apothicaire, notable bourgeois parisien, est représenté assis visible jusqu'aux genoux. La sobriété tant de l'espace et du chromatisme, la simplicité de la gestuelle et de l'expression, la monumentalité de la composition apparaissent immédiatement. L'artiste reprend le principe du portrait emblématique, celui dans lequel on place devant la figure un attribut qui en spécifie l'identité : ici l'herbier renvoie à la profession d'apothicaire. Détail inattendu : il y a déformation des plantes de l'herbier représentées sans que soit véritablement prise en compte la courbure de la page.

Le tableau importe par ses caractères plastiques. Souvent la ligne médiane verticale détermine la composition chez François Clouet. Le buste est dessiné de manière précise, mais c'est surtout dans le traitement du pli que le travail apparaît le plus important ; l'étoffe est moirée, les plis soulignés ne le sont pas par les ombres mais par des reflets. L'effet de lumière frontale, intense sur le visage, ne semble pas affecter le fond ; le terme luminescence y conviendrait mieux vu la clarté intérieure à la figure, d'où la sérénité.

Ce tableau rend présent, comme on dit de l'amitié, celui qui est absent.

Références

- (1) Exposition Clouet, Bibliothèque Nationale, de François Ier à Henri IV, Les Clouets & la Cour des Rois de France, Paris, 1970.
- (2) Dr. Etienne Jollet. Jean et François Clouet. Ed. de la Lagune, Paris 1997.
- (3) Patrice Boussel. Histoire illustrée de la Pharmacie. Ed. Guy Le Prat Paris 1949, p. 97.
- (4) Heinz Stafski. Aus alten Apotheken. Prestel Verlag, München. 1956, p. 25.

Résumé

Le tableau de Pierre Quthe, signé, daté 1562 et dédié par François Clouet, au Musée du Louvre est vraisemblablement le premier portrait peint d'un apothicaire.

Summary

The painting of Pierre Quthe signed, dated 1562 and dedicated by François Clouet is in all probability the first portrait of an apothecary.

Samenvatting

Het portret van Pierre Quthe, gedateerd 1562 aan hem opgedragen is naar alle waarschijnlijkheid het eerste portret, in de loop der tijden, van een apothecaris. De olieverfschilderij is daarenboven het enige meesterwerk dat gesigneerd is. François Clouet (1515-1572) tekende met de bijnaam die hij droeg, dezelfde van zijn vader : Janet, een verwijzing naar de voornaam van zijn Vlaamse grootvader uit Brussel, Jan.

Mots-Clés

Apothicaire P. Quthe, François Clouet, Musée du Louvre.

Remarque

Certains détails de l'étude pharmaco-historique par un néerlandophone peuvent seconder le domaine de l'histoire de l'art.

L'habitude rurale des Flandres de substituer le nom de famille par un surnom s'est incrustée chez les Clouets : grand-père, père et fils portent le même surnom : Janet, jadis en France transcript en homonyme : Jean Hay.

L'énigmatique Maître de Moulins successivement attribué à Hugues Van der Goes, à Perréal est enfin désigné à Jean Hay.

Le portrait de l'apothicaire, son excellent ami, en élucidera le vrai nom du peintre : Jean Hay = Janet, donc Jan Cloet, sénior, le grand-père de François Clouet.

L. De Causmaecker
Gasstraat 35A
9160 Lokeren

INVENTARIS VAN EEN FAILLIETE APOTHEEK TE BRUSSEL IN 1786

L.J. Vandewiele

Dat een apotheker in staat van faillissement verkeert is een zeldzaamheid maar geen uitzondering, maar dat reeds in de 18de eeuw beslag werd gelegd op de bezittingen van een apotheker doet bevreemdend aan. Een geval van falings deed zich voor te Brussel in 1786 : Sieur Augustinus Ludovicus van Rossem, meester apotheker «opden Savel» was er het slachtoffer van. Dr. A. Guislain, die over dit geval schreef (1) wijdt dit faillissement aan een economische slapte die heerste in de steden gedurende die periode. Hierin volgt hij de gangbare opinie, die in de tweede helft van de 18de eeuw, gedurende het Oostenrijks Bewind, een tijdperk van economisch verval wil zien, ofschoon dit niet met de werkelijkheid strookt, vermits van 1750 af eerder een wederopbloei valt waar te nemen. Deze economische heropbloei was grotendeels te danken aan de verbeterde landbouwmethodes, maar dit bracht niet de ontvolking van de steden met zich, aanzien te Brussel het aantal inwoners van 57.000 in 1755 tot 74.000 in 1783 was gegroeid, een vermeerdering van 29 %.

De algemene economische toestand was zeker niet de oorzaak van het bankroet van apotheker A. van Rossem, wat de ware reden was, daar hebben we het raden naar, een falings kan vele oorzaken hebben.

Hoe dan ook A. van Rossem wordt door vonnis failliet verklaard, de advocaat Philippe Fr. J. Warré wordt belast met de vereffening van de failliete boedel en als toezichter en belangenverdediger van de onder curatele gestelde apotheker wordt een naamgenoot, vermoedelijk zijn broeder, aangesteld nl. Philippe van Rossem, priester en leraar aan het collège thérésien te Flône (2).

Een inventaris van de inboedel «ten huuse van dito van Rossem opden Savel alhier» wordt opgesteld door Josephus Benedictus Deffonseca, openbaar notaris, in dato 22 november 1786. Deze akte berust in het Algemeen Rijksarchief te Brussel onder rubriek : Notariat (Brabant), N°s 8593-8594.

In de verschillende plaatsen van het huis wordt de inventaris van de aanwezige voorwerpen opgeschreven :

op het gelijkvloers : 1. de eetplaats
 2. de keuken (die ook dienst doet als labo)
 3. de winkel (apothek)

op de eerste verdieping : 1. kamer uitgevend op het plein
 2. kamer uitgevend op de straat
 3. kamer boven de keuken

op de tweede verdieping : 1. de achterkamer
 2. de voorkamer

(1) A. Guislain, Contribution à l'Histoire de la Pharmacie en Belgique sous le Régime français (1794-1814), Brussel 1959, p. 96, 98 en Id., Les Apothicaires bruxellois. Revue de Médecine et de Pharmacie, N° 3, 1962 en N° 1, 1963, pp. 20, 25, 29.

(2) Flône, een klein dorp bij Hoei, bezat een aloude abdij. De augustijner monniken stichtten er een college, priester Philippe van Rossem was er blijkbaar leraar.

op de zolder : 1. voorzolder
2. achterzolder.

Van een kelder is geen spraak.

Het gaat hier dus om een ruim drie verdiepingen tellend hoekhuis.

We gluren dus even mee in het huis van een apotheker, een weinig vóór de Franse Revolutie ; wat ons vanzelfsprekend het meest interesseert is de inhoud van een apotheek in die tijd. Hier worden we, voor wat de medicamenten betreft, enigszins teleurgesteld, daar de notaris er zich nogal gemakkelijk van af maakt en een lijst opstelt zonder specificatie : «kassen met differente kruiden», «48 flesschen met verscheyde medicamenten», «pampiere zakken met kruiden», «72 pakken met differente drogen», enz. Er zijn ook nog 25 boeken van verschillende auteurs, de meeste met betrekking tot de farmacie, maar ook zonder verdere specificatie. Het farmaceutisch instrumentarium, dat gevonden wordt in de apotheek en de keuken, is daarentegen meer gedetailleerd en zeer interessant ; opvallend is het aantal distilleerapparaten en de vizels.

Wat het huisgerei van de apotheker betreft, hier ook is de inventaris rudimentair : ofwel was de gefailleerde Van Rossem inderdaad een armoezaaiër ofwel was hij er met het voornaamste vandoor ; van kledingstukken of juwelen of waardevolle voorwerpen is niet veel te bespeuren, alleen een muurvaste schilderij en een vergeten ring zonder veel waarde worden opgenomen.

Er wordt een koper voor de apotheek gevonden in de persoon van sieur Jean François Demoulin, meester apotheker, die alles koopt voor de ronde som van 1000 florijnen. Van de verkoop wordt door dezelfde notaris die de inventaris maakte, een notariële koopakte afgesloten op 1 maart 1787.

De inventaris werd in het Nederlands opgesteld, de verkoopakte in het Frans, omdat de koper, die afkomstig was van Gembloux, vermoedelijk frankofoon was.

De naam van Jean-François Demoulin treffen we aan in de *Lijst der apothecarissen aangenomen door het Collegium Medicum van de Stad Brussel* op 28 september 1785 (3). Volgens het gemeentelijk archief van Brussel werd bij de volkstelling van 1795 de stad ingedeeld in 8 wijken (4) ; in de 1ste Wijk vinden we hem eveneens terug : 484, Grand Sablon : François Dumoulin, 39 ans, entré dans la commune en 1787. Hieruit blijkt dat Demoulin de vroegere apotheek van A. van Rossem op de Zavel uitbaat en blijkbaar met goed gevolg, aangezien bij een hulpapotheker in dienst heeft, zoals uit de tekst blijkt.

De verkoopakte wordt zoals gezegd opgesteld door de notaris Josephus Benedictus Deffonseca en wordt ondertekend door allen die bij de verkoop en de betaling aanwezig zijn : de advocaat Philippe Fr. J. Warré, de priester Philippe

(3) Zie A. Guislain, *Les Apothicaires bruxellois*, p. 20.

(4) idem, p. 29.

van Rossem, de koper Jean-François Demoulin, de getuigen Richard Ferdinand Vennetjens, rechter bij de rekenkamer en Jean-Baptiste Deffonseca, greffier bij dezelfde kamer.

Eerst volgt hier dan de notariële inventaris van 22 november 1786 in het Nederlands en daarna de notariële verkoopakte van 1 maart 1787 in het Frans.

22 9bris 1786

Inventaris genomen door my Josephus Benedictus Deffonseca als openbaer Notaris ende present de naergenoemde getuyghen, ten versoeke vanden advocaet Phillipus warré ende den heere Priester van Rossem den eersten als Curateur ende den 2e als toesicht over de faillite van Sieur Augustinus Ludovicus van Rossem meester apoteker ingevolghe d'acte van curatele gedepecheerd ^a door heeren wethouders deser Stede Brussel den 21. deser ond [er] t [ekend] h. van Langendonck, ende dat vande effecten bevonden ten huysse van dito van Rossem opden Savel alhier.

In den eersten zijn bevonden in de eetplaetse de volgende effecten

Eene hoekschapraije ^b ofte encoinuere ^c
In de selve bevonden ses tenne talloiren ^d
Item drij perceleyne talloiren
Item twee kleyndere jdem
Item eene blecke ^e terin ^f
Item een sous kommetien ^g van aerde
Item een houte soutvat
Item vier messen met swarte hechten
Item drij tenne lepels
Drij fourchetten ^h idem
Item een gelaese soutvat
Twee ijdele ⁱ flesschen
Item eene taefel bekleet met toile cire ^j
Item seven biesene stoelen ^k
Item twee porceleyne tassen
Item eenen suyker pot
Item eene eijsere suyker tang
Item het pampier ^l geplakt op Lijnwaert waermede de selve kaemer bekleet is porcelijnen thepot ^m
Item eenen porcelijnen thepot
Item een eysere Caffoirken ⁿ
Item eene eysere tange
Item eene eysere vierschep ^o
Item eenen fledder ^p
Item eenen gouwen rinc met eenen groten groven steen

a. van dépêcher, zorgvuldig en snel verzenden.
b. hoekschapraai, provisiekast.
c. encoignure, klein meubel dat men plaatst in een hoek gevormd door twee muren.
d. tinnen teljoren, eetborden.
e. blecke, in blik, dun uitgeslagen nieuwzilver, métal blanc.
f. terrine, kom waarin sommige gerechten worden opgediend.
g. sauskommetje in aardewerk.
h. twee, gewijzigd in drie tinnen vorken.
i. ledige.
j. wasdoek, toile cirée.
k. stoelen met biezen zittingen.
l. papier, behangpapier.
m. doorgestreep.
n. komfoor, een huishoudelijk toestelletje met gloeiende kolen om het eten warm te houden.
o. vuurschop, asschop, metalen langstelige schop om de assen onder het haardijzer weg te halen.
p. enige aan een stok gebonden lappen om stof mede af te nemen, een soort ragebol.

In de keuken bevonden de naervolgende effecten

Eene geelen koperen Lambiek ^q met syn capitiel van koper
 Item eenen clijnderen met syn capitiel van geel koper
 Item eenen clijnderen met syn capiteel van geel koper
 Item een tesaen casserol ^r met een deksel van geel koper
 Item eenen grooteren van geel koper sonder deksel
 Item eenen jdem
 Item een roodcoperen sijroopbekken ^s
 Item eenen geelen koperen pilon ^t
 Item eenen boter pot
 Item thien lege flesschen
 Item een blecken souspanneken
 Item een blecken fonteijn buijs ^u
 Item een koperen coffoir
 Item eenen klynen blecken trefter ^v
 Item een stuck koper bij forme als een deksel
 Item eenen gebroken steenen mortier
 Item eenen koperen kandelaar
 Item een koperen panneken
 Item eenen houten kandelaer met een koperen panneken op
 Item eenen blecken caffè pot
 Item een blecken Lambiek

Op de Eerste Stagie ^w op de caemer naer den plaetse

Een commode van schrijnhout ^x met koper beleyt
 Item een schrijnhouten bedde met blauw lijnwaert gegarniert
 Item een pluymen hoopelinck ^y
 Item een matrasse
 Item eenen stroeijsak ^z
 Item een pluymen kussen
 Item een fluwijn ^{aa}
 Item een paer laekens
 Item eens schrijnhoute taefel met toirciré
 Item drij biese stoelen

q. een alembiek (distilleertoestel) met zijn helm (capitellum).

r. tisaan casserole, pan om thee in te laten trekken.

s. wijde ronde kom om siroop in te bereiden.

t. stamper (voor in de vijzel).

u. verm. lavabofonteintje (wasbakje) met afvoerbuis.

v. trechter.

w. verdieping, etage.

x. lademeubel in meubeltimmerhout

y. hoopeling gewestelijk voor hoofdpe-
luw, hoofdkussen (travestin)

z. strozak.

aa. kussensloop.

ab. beddebak (lit dit à tombeau.

ac. marokijnleer, fijne soort (geite)leer.

ad. schrijflei.

Op de selve stagie op de caemer naer de straete

Een schrijnhouten tombeau ^{ab} behangen met wit catoen met boorden
 Item een taefel van schrijnhout met toile ciré bekleet
 Item eene clijndere jdem
 Item ses biese stoelen
 Item eenen spaensleeren ^{ac} stoel
 Item eene cyffer schalie ^{ad}
 Item eene poeder dooze ^{ae}
 Item de gouwe leeren ^{af} waarmede de selve caemer gegarniert is
 Item eene eijcke plancke
 Item een schouwstuck wezende eene schilderije beduijgende eenen hof

Op de tweede stagie op d'achterkaemer ^{ag}

Seven roten ^{ah} kassen met differente kruiden
Item een wit houten bedde
Item eenen stroeijesak
Item eene matrassen
Item eenen pluymen hoopelinck
Item een oorkussen
Item een deel pampiere zakken met kruiden
Item twee biese stoelen
Item eenen Spaensleren stoel
Item een clyn taefelken met toircire opgeleyt
Item eene houten kiste

Op de tweede stagie op de voorcaemer

Een pampieren schutsel ^{ai} van vier blaederen
Item eenige kruiden op den grond
Item eene houten eettafel
Item een taefel blad met toircire bekleet
Item eene groote Distilleer flessche
Item eene eydele mande
Item eenen aerden pot
Item eenen ijseren ketel staende op een ingemest ^{aj} caffoir
Item de pampiere behangsels der selve caemer

Op den solder van voor

Eene eysere groote veys ^{ak} aen den muur vastgemaakt
Item eenige flesschen ende gelaese recipienten

Op den achter solder

Eene mande met flesschen
Item eene aerden teyle met Flesschen

Op de Caemer boven de keucken

Twee en seventig pakken met differente drogen
Achtenveertig flesschen met verscheijden medicamenten
Item seven cassen van differente groote met medicamenten
Item vyf kruiden ten deele met medicamenten ende ten deele eijdel
Item eenen pot met terebentyen
Item eene groote quantiteyt met gevulde flesschen
Item vijftwintig boecken op de pharmacie ten deelen van verscheyde auteurs
Item een deel eijdele flesschen

ae. doorgestreep.
af. corduaans leder voor muurbekleding.
ag. sic.
ah. reken.
ai. schut, paravent met 4 beweegbare ramen beplakt met papier.
aj. l. ingemest.
ak. een grote vijs, verm. dienend om een katrol aan vast te maken bij verhuizing.

In den winckel

Eenen grooten koperen mortier op eenen houten voet staende met syn koperen deksel
 Item eenen marberen mortier op eenen houten voet
 Item een gemets^{al} caffoir op rollen
 Item een eyseren caffoir
 Item drij kopere handmortiers
 Item twee marbere jdem
 Eenen gelaesen jdem
 Item den winckel met sijne boiserie bestaende in Leayen ende cassen gevult met sijne potten ende flesschen met de verscheijde medicamenten ende acht groote aerde potten
 Item eene houte perse met syne eysere plaeten ende eyseren handboom^{am}
 Item ses groote tempsten^{an}
 Item vijf eysere spaetels met eenen silveren
 Item twee clisterne buijzen^{ao}

De in gelovde medicamenten waer van de recepten aentoonen het quantum.
Aldus geïnventarieert ten huysse voorschre
Den 22. Novembris 1700 sessentachtigh
ter presentie van Sieurs Philippe F.J. Warré
adv. Josephus Barthohijns, ende Joannes
- Baptista Geerts getuijgen hier toe aen-
soght.
G.J. Barthohijns.
J.B. Geerts.
Quod attestor
J.B. Deffonseca

Item vier balancen met syne gewigten
 Item acht tenne gemeten^{ap}
 Item vijf kleyndere jdem
 Item een sneijmes met sijnen houten blok
 Item drij blecke trefters ende andere toebehoortens van den winkel
 Item eene gelaese deure van den winckel
 Item eene houte leere^{aq}
 Item differente pretensien^{ar} bestaende in geleverde medicamenten waer van de recepten aentoonen het quantum

Aldus geïnventarieert ten huysse voorschre^{as} desen 22. Novembris 1700 sessentachtigh ter presentie van^{at} Sieurs Guillielmus Josephus Barthohijns adv. ende Joannes-Baptista Geerts getuijgen hier toe aensoght.

G.J. Barthohijns
 J.B. Geerts
 Quod attestor
 J.B. Deffonseca Notaris

al. l. gemetst.
 am. een kruidenpers met stang om kracht te geven.
 an. tempst, tempse, temse, temst = zeef (teems).
 ao. klisterspuiten.
 ap. tinnen maten.
 aq. ladder.
 ar. schuldvorderingen.
 as. ten daege maende ende jaere voors., doorgestreep en bovengeschreven : desen 22. Novembris 1700 sessentachtigh.
 at. mijnheer, doorgestreep.

De koopakte

Le 1^r Mars 1787 comparut l'avocat Warré F.J. et Jean François De Moulin

Cejourd'hui 1 Mars 1787 comparurent pardevant moi Joseph Benoit Deffonseca Notaire Roial admis par sa Majesté L'Empereur et Roi en son conseil souverain ordonné en Brabant, residant à Bruxelles et en presences des temoins au bas denommés les Sieurs Philippe F.J. Warré avocat au meme conseil et Philippe Van Rossem pretre et professeur au college theresien a Flone syndics constitués par

messieurs du Magistrat de cette ville de Bruxelles par acte du 20 9bre 1786 de la creance ^a du sieur Augustin van Rossem ci vu, les quels comparans en qualite susdite nous ont dit et declare d'avoir vendu cede et transporte au sieur Jean François Demoulin maitre en pharmacie en cette ville ; lequel egaleme nt ici comparant declare d'accepter la vente, cession et transport suivant savoir ^b la boutique avec toutes ses appartenances et dependances tant en boiseries que mortiers grands et petits, bouteilles pots poids balances presses ciseaux alambics spatules mesures bassines rechauds et autres ustensiles drogues tant simples que composées et gene ralement instruments necessaires a l'exercice d'une pharmacie tels qu'ils se trouvent en la maison abandonnée par le dit sieur Augustin van Rossem et comme ils se trouvent repris dans l'inventaire pris dans la meme maison par le Notaire soussigné le 22 9bre 1786 : placant et surrogeant le deuxieme comparant en lieu et droits du dit sieur van Rossem : cedant par cette au deuxieme comparant ensemble le bail de la maison occupee ci devant par le meme van Rossem appartenante a Messire le chevalier De Putte et située en cette place du Sablon pour autant que les parties en ont obtenus l'agrement du dit messire Deputte : se faisant la presente vente, cession et transport pour et moiennant une somme de mille florins argent courant l'escalain ^c compté a sept sols et tout autre monnoie en proportion et en suite de l'agreation et ratification de Messieurs du Magistrat de cette ville par apostille margée a la raquete ^d des transportants en date du 27 Fevrier dernier signé A.E. Deyere cij vues etant stipulé que les frais par raport aux presentes seront paies par l'accept[ant] Constituant irrevocablement les parties contractantes tous porteurs de cette ou de son double autentique pour en leur nom et de leur part aller et comparaitre pardevant le cour souverain de Brabant, Messieurs du Magistrat de cette ville de Bruxelles ou ailleurs au besoin sera y renouvelant l'entier contenu des presentes en cas de quelque defaut les laisser decreter en condamnation volontaire a charge du defaillant avec depens promettant obligeant &c.

Ainsi fait et payé en cette ville de Bruxelles les jour mois et an que dessus en presence des sieurs Richard Ferdinand Vennekens official a la chambre des comptes et Jean Baptiste Deffonseca greffier idem temoins à ce requis.

Depose les premiers comparans declarant avoir recu l'acceptant la dite somme de mille florins dont les presentes luy servent d'acquit et quittance absolue sans devoir faire conster d'autre sous et avec renonciation à l'exception des deniers non comptes.

Philip Fr. J. Warre
R.F. Vennetjens

P. van Rossem Pretre
J.B. Deffonseca

J.f. Demoulin

Quod attestor
J.B. Deffonseca Notarius

Li. Hero 1787
Compain l'aveu
Warre ff et
Jean François
De Montiz

- a. schuldvordering.
 - b. tous les ustensils, geschraapt en vervangen in de marge vanaf : la boutique tot en met généralement.
 - c. schelling.
 - d. à la requête, op verzoek van.
- N.B. De transcriptie werd letterlijk gedaan d.w.z. meestal zonder accenten en leestekens, waar de notaris eerder spaarzaam mee omspringt.

OP BEZOEK IN DE APOTHEEK VAN DE H. DRIEVULDIGHEID

Apr. R.H. Leupe

Lezing gehouden tijdens het Congres van de Kring voor de Geschiedenis van de Pharmacie in Benelux in Franeker op 12 mei 2001

1. Inleiding

In het apotheekmuseum van Bazel hangt er een schilderij uit Phullendorf van 1700 met een Christus als apotheker afgebeeld. Deze afbeelding kunt u ook vinden in het boek «Kristus als apotheker» van dr. W.H. Hein (editie 92, blz. 56). Het is een voorstelling van een «Zielapotheek» met een recept voor de geestelijke gezondheid. Het is een lang recept waaruit ik enkele zinnen citeer : *«Doe een aandachtig gebed in de apotheek van de H. Drievuldigheid... en bid de apotheker, dat is de H. Geest... en de hemelse dokter dat is de Vader... en de Zoon dat is de arts... en de H. Geest de apotheker...»*

Ik nodig u allen uit voor een bezoek aan de apotheek van de H. Drievuldigheid. We hebben hierover een ganse iconografie in de apotheek. Iconografie is de wetenschap die de betrekkingen onderzoekt tussen de beeldende kunsten en de religieuze bronnen zoals bv. de bijbel en andere bronnen (definitie van dr. Timmers) (11).

2. Het begrip H. Drievuldigheid

Volgens dhr. Goosens (9) is dit een christelijk begrip over het wezen van God met drie onderscheiden personen en hun namen in de ene God, Vader, Zoon (of logos) en de H. Geest. Dit is gebaseerd op de bijbel (Ev. Joh. 1 en 14).

1. De Vader (Joh. 20 vers 21) is de voortzetting van Jahweh uit het O.T.
2. De Zoon of Logos is het Woord dat vlees is geworden. De Zoon is de redder van de wereld, vandaar IHS : Jezus hominis salvator (Ev. Joh. 5:1).
3. De Geest is de geest van Jahweh met zijn 7 gaven. De H. Geest is actief bij de menswording van het Woord. Zo zullen we de H. Geest zien zweven onder vorm van een duif boven het doopsel van de Zoon in de Jordaan of bij de annunciatie aan Maria (Ev. Lucas 1, v. 35). Te zien op enkele apothekerspoten (dr. Wittop-Koning).

3. Verschillende voorstellingen van de H. Drievuldigheid

In het O.T. is er een voorstelling van 3 mannen op bezoek bij Abraham. Deze oudste voorstelling heb ik niet teruggevonden in de apotheek.

Een restant hiervan is het «Alziend oog» afgebeeld in de «gelijkzijdige» driehoek, geen Griekse letter delta, met een oog erin. Denk aan de oude kadertjes van vroeger met «Hier vloekt men niet, God ziet u.» Het «Oog des heren» is een sym-

bool van Gods alwetendheid (dr. Timmers). Is dit afgeleid van het Oog van Horus bij de Egyptenaren ?

In de apotheek heb ik hiervan verschillende voorbeelden :

1. Een vaas in het museum van Nyon (Zw.) met inscriptie «ung popul» : een driehoek en een duif (Drey 7, 18 e, fig. 136).
2. Twee Italiaanse albarellos beschreven door Rochietta (1721) bron RHP 302, p. 388) (*afbeelding 1*).
3. Een vaas met naam «magnesie blanche» : apotheek Chatillon sur Chalons 18 E (Freal, blz. 200).
4. Keramiek van Holics in Hongarije (Antal 12).
5. Technisch museum te Wenen : apotheek Auge Gottes (reisgids Callwey 17).
6. Wenen : apotheek Auge Gottes (Nussdorferstrasse).
7. Boek Basilica - chymica van apr. Oswald CRolls 1560-1609 (boek Schmitz 13) : woorden «sancta trinitas» in een driehoek en een tetragram van God d.w.z. men gebruikt de 4 medeklinkers : want de naam God mocht niet uitgesproken worden. (cfr. Exodus 20:4).
8. In Hongarije : de Ooggodsapotheek in Ikervar (Vida 20, blz. 114, foto 163).

afbeelding 1

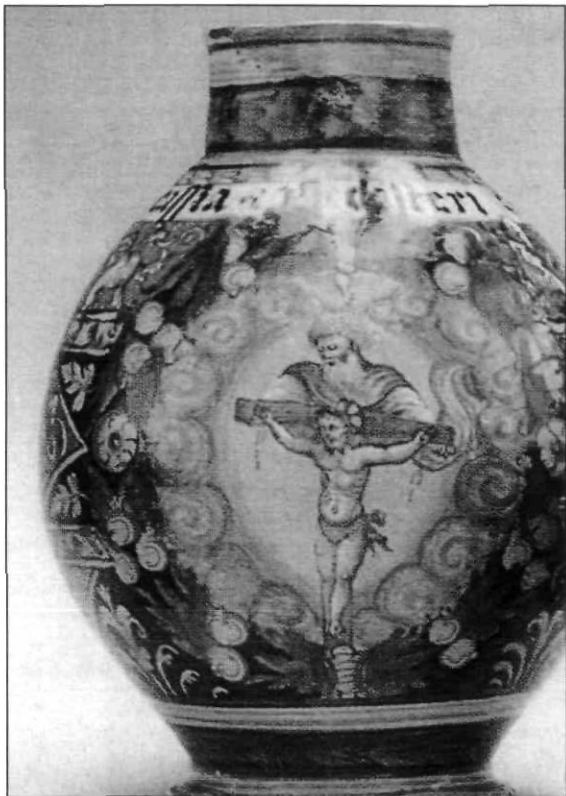
4. Hoe deze drie personen ineens uitbeelden in de apotheek ?

Volgens dr. Timmers wordt de H. Drievuldigheid vanaf de 12de eeuw door 3 personen uitgebeeld.

- a. *De drie personen naast elkaar* : de horizontale opstelling.
Twee voorbeelden in de apotheek : op de gevel van de Hofapotheek te Bamberg (*afbeelding 2*) op het plafond van het Sint-Elisabethhospitaal te Wenen (Kallinich 6, blz. 172).
- b. *De drie personen in verticale opstelling* : w.w.z. boven elkaar uitgebeeld.
Twee voorbeelden : een schilderij in de Wallbergapotheek te Rottach Egern (reisgids Callwey, blz. 78) en een olieschilderij uit Tirol 1750 in het Germaans Museum te Nuremberg (Hein edi., blz. 72). Let op de Vader : zijn hand ligt op de wereldbol goedkeurend.
- c. *De genadestoel* : dit is een speciale verticale vorm w.w.z. de Vader neemt de Zoon op zijn schoot zoals op een stoel. Hij schenkt Hem terug aan de wereld als een genade voor de mensen (uitleg dr. Timmers). Daarvan heb ik twee voorbeelden in de apotheek :

afbeelding 2

afbeelding 3

1. Het titelblad van apr. Cyriakus Schnauss door M. Zundt (14) (Schmitz 13, blz. 25).
2. Een albarello van apr. I Cotinat Faenza 1565 (verkoop collectie 1997, cat. Drouot nr. 110) (afbeelding 3).

5. De eerste persoon : de Vader

Het is een antropomorfische voorstelling : de oude Vader wordt als een oud mens uitgebeeld : antiquuus dierum. Jezus spreekt over zijn Vader in de hemel (Marcus 14:36). In de apotheek ken ik 5 voorbeelden :

1. Te Rottach Egern : Op een schilderij in de Wallbergapotheek. De baard : verwijst naar : het ev. Daniel 7/9 : «op de wolken gezeten met baard en haren als zuiver wol.»
2. Te Bamberg : hofapotheke : op de gevel.
3. Te Besancon : Houtwerk in het Hospitaal St. Jacques (afbeelding 4). Let op de betekenis van de handen : zijn zij gebiedend ? zegenend ? Let vooral op zijn rechterhand : manus dextri. Hij zal nooit wijzen met zijn linkerhand.
4. Op een schilderij in het Germaans Museum te Nürnberg : zijn hand berustend op de wereldbol (Hein I, p. 70).
5. Op het plafond in de apotheek van de zusters St.-Elisabeth te Wenen ; dit is duidelijk te zien in het boek van Kallinich (6).

afbeelding 4

6. De tweede persoon : de zoon

a. De Zoon de arts

Zie inleidende tekst : Hij is de arts. Dit klopt met de oudste afbeelding van Christus apotheker uit de Miniatur van Rouen (1520 cfr. Hein ed I, blz. 18) (afbeelding 5). Dit sluit aan bij de bijbel hst Ecclesiasticus 39 van Jezus Sirach : «De Heer laat de aarde geneeskruiden voortbrengen» of «Van de Heer komt genezing over de aarde.»

b. De Zoon of de Logos

Dit volgens het evangelie van Joh. I : «Het woord is vlees geworden.»

De Zoon is de medeschepper van de wereld en ook vooral de Verlosser (Jezus hominis salvator). Hier te zien op een schilderij te Augsburg in de apotheek (Rien 15 E) (almanach Hein 28/12/32).

Het Kind, de Zoon kijkt naar het Boek, de logos. Het Griekse woord logos heeft 2 betekenissen : 1. de Zoon en 2. Het woord of boek.

c. De Zoon : Pantokrator (Grieks : alleenheerser) en de Meester : Majestas domini.

Dit icoon van apr. Athanasopoulos (*afbeelding 6*) uit Griekenland is een mooi voorbeeld (bron : *Geschiede Pharmazie*, sept. 1998).

Dit is een vb. van pantokrator, en later ook van leraar. De kenmerken van een pantokrator zijn volgens dr. Timmers :

1. Hij kijkt streng voor zich uit.
2. Hij legt zijn hand op het evangelieboek (of hier tekst)
3. Hij steekt zijn rechterhand omhoog : hij maakt het spreekgebaar !!

Het Evangelieboek is *het boek des levens* (Apocalyps 20:12). Daarvan zijn veel voorbeelden te vinden in de boeken van dr. Hein CAA ed II, blz. 39, 71, 67, 56, 59.

Let op deze icoon vooral op de letters in de nimbus : het Griekse hoon : hij die is, die was en zal zijn (omega) en de letters ICXC w.w.z. het Griekse christos jesus (cfr. ev. Ex. 3/13).

Hij is ook de leraar :

Te zien bij : Hein II blz. 67 : een Oll bild in Linz 1734. Let op het woord «waarheid» boven de weegschaal want de rozenkrans links is zwaarder dan het masker, ook met evangelieboek en met het rechterhand omhoog. (Dit is het Spreekgebaar).

Tegen het einde van de 12de eeuw wordt de leraar en verlosser vooral *rechter* (dr. Timmers).

d. De zoon de rechter

Te zien bij Hein II/39 : een Ollbild uit St. Polten van 1657 : let op het woord gerechtigheid, het evangelieboek vooraan en zijn rechterhand omhoog. Dat boek is de wegcode (psalm 50, vers 6).

e. De zoon de smartenman (*afbeelding 7*)

Hein II, blz. 93 : Het is een aquarel van Schaumann.

Let op de kruisnimbus rond het hoofd met nagels, stigmas (wonden), kruiswerktuigen en een bloedcapsule. Typisch, de Zoon bewaart zijn stigmas (wonden) na de dood en verrijzenis.

Deze stigmas zien wij op een Portugese pot in het apotheekmuseum van Lissabon. Het is een vaas van de orde der franciscanen (botica portuguesa 17).

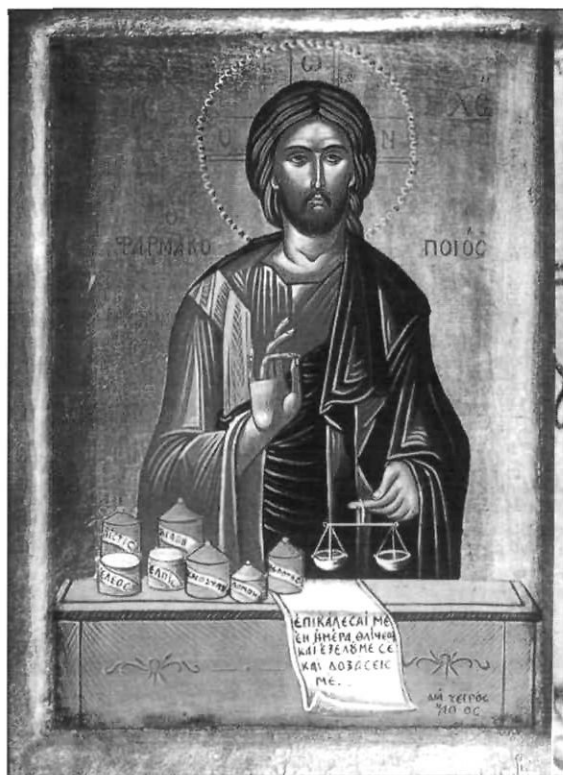
f. Zoon Het Lam Gods

«Het lam dat de zonden der wereld wegneemt» (Joh. I/29) en «het Boek met de 7 zegels» (cfr. de Apocalyps) (6:1). Dit is een schilderij in het museum van de religieuze kunst te Wenen (1747, Hein II, blz. 63).

Het Lam Gods heeft soms een kruis tussen de poten : dit is het symbool van de opstanding der doden. Ook te zien in Hein II, blz. 61 en te Arles in de pharmacie Hôtel Dieu (Freal, blz. 142).

afbeelding 5

afbeelding 6

afbeelding 7

afbeelding 9

g. *De Zoon de redder der mensen* : IHS w.w.z. *jesus hominis salvator*.

Hij is *vooral* de redder. De kenmerken van een IHS zijn :

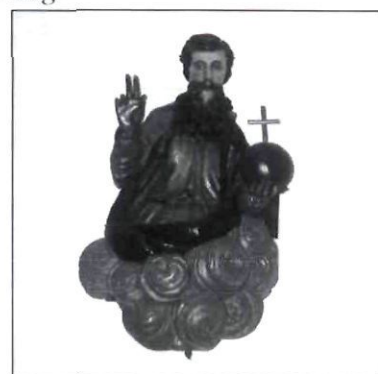
1. In de linkerhand draagt Hij een wereldbol die Hij redde
2. Rechts : twee vingers omhoog, hier zegenend (dr. Timmers). Vergelijk met de Pantokrator.

Mooi voorbeeld hiervan (*afbeelding 8*) te Wenen : de Weltheilandapotheek : in de Lerchenfelderstrasse 122. Dit is een privé-apotheek. We zien daar de wereldbol met kruis in linkerhand en rechterhand omhoog.

Er bestaat ook een ander type : zoals in de Salvatorkerk te Brugge : een kruis in de ene hand zonder wereldbol en met rechterhand omhoog.

In de apotheek zijn er verschillende voorbeelden te zien :

1. Op de façade van de gekende apotheek te Bratislava : de St.-Salvatorapotheek (*lekarna salvatora*) met wereldbol in de ene hand en linkerhand omhoog.
2. Te Eisenstadt. In de grote winkelstraat. Er zijn veel Salvatorapotheken in het Oostenrijkse Burgenland zoals te Eisenstadt : de stad van Haydn. U ziet daar in het Haydnmuseum de partituur van zijn opera : «Dokter und Apotheke».
3. Er zijn ook veel Salvatorapotheken te vinden in Hongarije : 5 in het boek van dr. Vida (5) : Te Szeged, Kubckhaza, Estergom, Abiny en Possony (afb. 35).

afbeelding 8

Het monogram «JHS» is het embleem van de jezuïeten maar komt niet van de jezuïeten : IHS komt van het middeleeuwse *ihesus*. De jezuïeten namen het over van de dominicanen en plaatsten er drie kruisnagels onder : symbolen van de werktuigen van het kruis (dr. Timmers).

Ik noem u enkele zeer mooie voorbeelden in de apotheek.

In het boek van Drey 7, blz. 37, nr. 80 : Faenza met gotische letters.

In het boek van Freal 4, blz. 189, Bordeaux Hustin 1715, let op hartje en drie kruisnagels.

In het boek van Wittop Koning : 5 Delftse potten, 5, blz. 26.

In het boek van Roche (15) *The Pharmacy* 1996 : Wolbeer Berlijn 1750. Let op de zon errond, dit komt zelden voor, zegt dr. Timmers (*afbeelding 9*).

In het boek van dr. Vandewiele 3, blz. 189. Vroeger in het Diocesaan museum te Mechelen : Waar zijn die potten nu ? Hoe oud zijn ze ?

In de Collectie van apr. L. Cotinat : catalogoog Drouot 1997, nr. 125 met een hartje.

De andere christusmonogrammen zoals INRI, CHI en rho en ichtus heb ik nog niet in de apotheek gevonden.

7. De derde persoon : de H. Geest

In het OT komt hij bijna niet voor. Alleen in de Genesis I/2 : «De geest van God zweefde boven de wateren.» Hij komt wel voor in het NT in het ev. Marcus I/9 en Mattheus (3, v16). Hij zag de Geest Gods neerdalen in de gedaante van een duif en over zich komen. Daarom wordt de H. Geest als een duif voorgesteld. Zijn beeld, een duif kwam *eerst* voor in de oude hospitalen : te zien bij het H. Geesthospitaal van Nürenberg en daarnaast in de H. Geestapotheek van 1486.

In de apotheek komen we de H. Geestafbeeldingen vaak tegen :

afbeelding 10

a. We kennen enkele H. Geestapotheken

1. De H. Geestapotheek te Nürenberg (afbeelding 10)
2. De H. Geestapotheek van het Semmelweismuseum te Budapest : Er is geen duif te zien. Vanwaar die naam ?
3. Een privéapotheek van 1551 naast de Kunsthalle te Wenen (Friedrichstrasse).
4. Er zijn nog H. Geestapotheken in Hongarije (Vida 20, p. 133 en 147).

b. We zien de H. Geest zweven onder de vorm van een duif :

4. Op de façade van een apotheek «Maria-apotheek» te Oberberg am Inn in Oostenrijk (Kallinich).
5. Op een vaas in het museum van Nyon (zie inleiding) (Drey).
6. In de Wallbergapotheke te Rottach Eger (Reisgids Callwey).
7. Bij de annunciatie van Maria op 2 potten van dr. Wittop Koning (evangelie Lucas I/30).
8. Op het plafond van de apotheek H. Elisabeth Wenen (boek Kallinich).
9. Op een gravure van een Boutique Pharmaceutique , Catalogoog Drouot oct. 93, 17de eeuw (prof. Devaux).
10. In de Hortus clusus of gesloten hofje (verwijst naar een titel van O.-L.-Vrouw in de litanie van Loreto) van Wirckx in het prentenkabinet te Brussel (boek dr. Wittop Koning nr. 19).
11. In de faculteit van de pharmacie van de KUL : een gedenksteen met de letters sub pennis tuius sperabis en let op het anker : symbool van een stevig geloof (dr. Timmers).

12. Het mooiste voorbeeld blijft de albarello uit de collectie van L. Cotinat (cfr. supra Genadestoel).

Besluit

Er is inderdaad een ganse iconografie van de H. Drievuldigheid in de apotheek te vinden en ik hoop dat ik samen met u een aangename rondleiding in de apotheek van de H. Drievuldigheid gemaakt heb.

Ik zoek nog te vinden : *in de apotheek* :

1. Een Christus de goede herder : met een lam op zijn schouders.
2. De monograms : pi en rho (chiro), ichtus en INRI.

-
- (1) Dr. W.H. Hein Christus als Apotheker ed. 84 en 92.
 - (3) Dr. Apr. Vandewiele : Geschiedenis van de farmacie in België Orion 1981.
 - (4) J. Freal : Les pots d'apothicaire Garnier 1983.
 - (5) Dr. Wittop Koning : Apothekerspotten uit de Nederlanden 1991.
 - (6) Kallinich : Pharmacies anciennes Office du livre 1976.
 - (7) R. Drey : Les pots de pharmacie du monde entier Vilo Porte Verte 1978.
 - (8) Prof. Devaux van Bordeaux : losse mededelingen.
 - (9) Louis Goosen : Van Andreas tot Zacheus, Sunreeks 1992.
 - (10) Jan van Laarhoven : De beeldtaal van de Kristelijke kunst Sunreeks 1992.
 - (11) Dr. Timmers : Kristelijke symboliek en ikonografie, 1997, Uniboek Bussum.
 - (12) Apr. Antal : Hongaarse apotheken.
 - (13) R. Smitz : Morser, Kolben und phiolen, 1978.
 - (14) Dr. Wittop Koning en dr. W.H. Hein : Pharmazie und Graphik, Goviverlag.
 - (15) Roche : The Pharmacy, 1996.
 - (16) Dr. Wannenmacher : Religieuze namen in de apotheek (OAZ 43 1989).
 - (17) Das Relexikon Alte Apotheken Callwey.
 - (18) Almanachen dr. Hein.
 - (19) Dr. Wittop Koning : De farmacie in de prent...
 - (20) Dr. Vida : Hongaarse apothekenmusea, 1996.

Apr. R.H. Leupe
Oostrozebekestraat 37
B-8760 Meulebeke
e-mail : apr.h.leupe@yucom.be

DE LA DIFFICULTÉ À CONNAÎTRE L'HISTOIRE D'UN MÉDICAMENT. RÉFLEXIONS ET HYPOTHÈSES SUR L'ORIGINE POSSIBLE DU BAUME DU COMMANDEUR DE PERNES.

P. Labrude

Le Baume du commandeur est un médicament très ancien puisqu'il apparaît en France en 1694, voici donc plus de trois siècles, dans l'*Histoire générale des drogues...* de Pomet (1). Son usage est aujourd'hui très restreint, bien qu'il figure dans nombre d'ouvrages, mais j'ai eu le plaisir de le voir cité en juin 2000 dans la formule d'une pommade cicatrisante, à l'occasion d'un examen de validation de stage officinal.

Pomet tient la formule de M. de Pimodan, lieutenant du roi de France à Toul, comme nous le verrons plus loin, mais sans que nous sachions dans quel contexte cette transmission a pu s'effectuer. Or Toul est le siège d'une commanderie de l'Ordre de Malte dont le commandeur est M. de Pernes, à qui l'invention du Baume est classiquement attribuée... C'est donc vraisemblablement à Toul que s'est effectué un premier échange de la formule. Toutefois, qu'avons nous comme preuves de l'invention du baume par le commandeur ? La composition du médicament, plusieurs de ses autres noms, l'origine géographique de la majorité des plantes et drogues qui constituent la formule initialement publiée en France, l'appartenance de son inventeur présumé à l'Ordre de Malte – dont on sait les activités en Terre Sainte et en Méditerranée – laissent penser que l'origine du Baume est peut-être toute autre.

Après avoir rappelé ce qu'est un baume et ce qu'est le Baume du commandeur, puis rapporté quelques éléments de la biographie de M. le Commandeur et de M. le Lieutenant du Roi, à Toul, je proposerai des hypothèses sur les circonstances possibles de la transmission de la formule entre les deux personnalités toulouses, puis entre M. de Pimodan et M. Pomet. Je réfléchirai ensuite sur l'origine possible du Baume à la lumière des publications anciennes et récentes, de ses synonymes et de l'origine de ses constituants. Plusieurs formules nous ramènerons en France et je conclurai sur l'origine moyen-orientale possible du Baume du commandeur, mais aussi sur la difficulté, aujourd'hui, de localiser et de dater la création de ce célèbre médicament...

Qu'est-ce qu'un baume ? Qu'est-ce que le Baume du commandeur ?

Selon Dorvault (2), le nom de baume paraît avoir été donné à l'origine à des compositions auxquelles on attribuait des vertus souveraines, c'est-à-dire possédées au plus haut degré. Puis le nom s'est étendu à des préparations liquides odorantes généralement alcooliques, – ce qui est le cas pour le Baume du commandeur – d'où le nom de teintures que nous reverrons, et plus tard encore à des substances naturelles odoriférantes, – comme le baume de Tolu qui rentre dans la formule du Baume du commandeur. On distingue donc les baumes naturels et les préparations médicamenteuses anciennes, que certains appellent

baumes factices, et qui constituent un groupe de médicaments, proche des onguents et des alcoolats. D'usage externe, ils sont vulnéraires, fondants et résolutifs, c'est-à-dire qu'ils sont propres respectivement à guérir les blessures, les plaies et les ulcères, à amollir, dissoudre, dissiper et évacuer les humeurs, et à faire disparaître l'inflammation (2).

Dans son *Histoire générale des drogues...*, Pomet écrit : *Baume de Monsieur le Commandeur de Berne, qui m'a esté donné par Monsieur de Pimodan, Lieutenant de Roy de Toul de Lorraine. Prenez : Baume sec 1 once ; Storax en larmes 2 onces ; Benjoin en larmes 3 onces ; aloës cicotrin, myrrhe tryée (triée), oliban (encens) en larmes, racines d'angélique de Boëme (Bohème), fleur de millepertuis, de chacun demi-once ; l'esprit de vin 2 livres, le tout battu et mis dans une bouteille bien bouchée au soleil pendant la canicule. Et, au bout de ce temps, on passe le tout au travers d'un linge et on s'en sert pour les maladies ci-dessous déclarées.*

Les vertus du Baume de M. le Commandeur de Perne suivant l'original qui m'en a esté donné. La liste des indications thérapeutiques qui suit est longue, et ce médicament apparaît donc comme une panacée, c'est-à-dire comme un remède actif contre tous les maux, ce qui est classique à l'époque. La première indication mérite toutefois d'être détaillée : *Premièrement il n'y a point de coup de fer ou de feu, pourvu que la plaie ne soit pas mortelle qu'on ne guérisse dans huit jours, en y mettant de ce baume, soit avec une plume, coton ou injection ; pourvu encore que l'on pense la playe avec baume, et qu'il n'y ait point eu d'autres appareils... il ne s'y fera point de pus. Il ne faut ni tente (sorte de mèche qu'on introduit dans les plaies, ulcères, etc.), ni emplâtre ... sur tout les premières fois ; il fait grande douleur, mais cela ne dure pas un Ave Maria, et puis on n'en sent plus.* Le Baume est donc d'abord un médicament des blessures et des plaies, un vulnéraire.

Les autres indications citées sont : *la colique* (quelques gouttes dans du vin clair), *la goutte, le mal de dents* (c'est une des indications classiques de l'encens), *les ulcères, cancers et chancres, les morsures des bêtes venimeuses et même des chiens enragés, la petite vérole* (variole, qui provoque des cicatrices cutanées indélébiles sur le corps et le visage), *les hémorroïdes, les fluxions* (gonflements douloureux dus à des amas d'humeurs, des abcès ; en d'autres termes où existe une inflammation), *les meurtrissures, le pourpre* (est-ce l'urticaire ou fièvre pourprée, ou encore la rougeole pourprée ?), *les maux des yeux et de l'estomac. Il provoque les ordinaires (règles) aux femmes et arrête leurs pertes de sang (sic), les fistules, les flux de ventre et de sang* (écoulements), *enfin l'enclouure des chevaux* (blessure faite au pied au moment du ferrage) où *il faut en jeter une goutte ou deux dans le trou d'où l'on aura tiré le clou (sic)*. La monographie de la seconde édition de l'ouvrage, en 1735, est identique à quelques détails près (1).

On le voit, les indications du Baume sont multiples, surtout en usage externe et pour les blessures et les plaies en général. C'est sans doute une des conséquences de son origine comme on le reverra. Mais il y a aussi des usages internes et la dose, cinq ou six gouttes en général dans ce cas, doit être diluée

dans du vin claret ou paillet (3) ou dans du bouillon. Le Baume ne se chauffe pas et son flacon doit être tenu bien bouché.

Monsieur le Commandeur de Pernes et l'Ordre de Malte à Toul

Dans les publications qu'il a fait paraître sur le Baume dans le *Journal de pharmacie et de chimie* et d'autres revues (4), Bouvet rapporte l'enquête qu'il a menée pour identifier celui qui est considéré comme l'inventeur de ce médicament. Ses recherches lui ont permis de savoir qu'il s'agit de Frère Gaspard de Pernes, commandeur de l'Ordre de Malte pour les commanderies de Xugney et de Libdeau, dont le siège est à Toul.

Gaspard de Pernes appartient à une très ancienne famille, pour laquelle Bouvet a trouvé des documents remontant au XIe siècle, dont le nom provient de *Parnes*, à quelques kilomètres de Magny-en-Vexin, dans l'Oise. Du diocèse d'Autun, peut-être né dans cette ville, mais sans qu'on sache quand, Gaspard a été reçu dans l'Ordre le 1er décembre 1650 et la revue des Oeuvres hospitalières de l'Ordre (5) indique qu'en 1682, donc 32 ans plus tard - il pourrait alors avoir 48 ans -, il est commandeur de Xugney et de Libdeau. Le court article que cette revue lui consacre indique qu'on ne sait que peu de choses de sa vie, mais qu'il est **l'inventeur** du Baume qui porte son nom. Il était décédé en 1696 puisqu'un procès-verbal daté de juin de cette année mentionne l'existence dans la chapelle d'un "calice armorié des armes de feu M. le Commandeur de Pernes" (6).

A l'origine, ces commanderies de Xugney (ou Sugny) et de Libdeau (ou Libdo), appartenaient à l'Ordre du Temple. Les Templiers étaient présents à Toul depuis 1214 (7). Mais, le 2 mars 1312, Philippe le Bel avait exigé l'abolition de l'Ordre et le transfert de ses biens à un ordre militaire. Le 2 mai suivant, le pape Clément V avait attribué ces biens à l'Ordre de Saint-Jean-de-Jérusalem, devenu ultérieurement, comme je l'exposerai un peu plus loin, l'Ordre de Malte.

Lorsqu'ils succèdent aux Templiers dans leurs possessions toulouses, les chevaliers de Malte y font construire, rue de La Fleur de Lys (de nos jours, rue Gouvion Saint-Cyr), un hôtel avec des dépendances et un oratoire pour y faire le service qui devrait normalement avoir lieu à Libdeau, siège de la commanderie (7). Le commandeur réside donc à Toul où les chevaliers ont aussi d'autres biens.

L'Ordre militaire et hospitalier de Saint-Jean-de-Jérusalem provient d'un hospice placé sous l'invocation de Saint Jean l'Aumônier, fondé vers 1048 par des pèlerins italiens pour recevoir les pèlerins chrétiens malades. Le moine français Gérard de Martigues transforme l'hospice en un ordre religieux, l'Ordre hospitalier de Saint-Jean, dont les règles sont fixées en 1113. Son successeur Raymond du Puy ajoute à l'ordre un caractère militaire, dans le même but qu'à l'Ordre du Temple : la protection des pèlerins. L'Ordre militaire et hospitalier de Saint-Jean-de-Jérusalem est placé sous le patronage de Saint Jean Baptiste. En 1291, à la chute de Saint-Jean-d'Acre, il se replie sur Chypre puis, en 1306, s'installe à

Rhodes. Les chevaliers devenus "de Rhodes" vont s'y maintenir et mener une guerre de course en Méditerranée, contre les Ottomans en particulier. Mais, en 1522, Soliman le Magnifique met le siège sur Rhodes et le Grand Maître Villiers de l'Isle-Adam doit capituler et quitter l'île. C'est seulement le 24 mars 1530 que l'Ordre retrouve une assise territoriale avec la donation en fief, par Charles Quint, des îles de Malte et de Gozo, et de Tripoli. Les chevaliers de Saint-Jean deviennent les chevaliers de Malte (8, 9).

Pour les chevaliers qui consacrent leur vie à l'Ordre, l'avancement se traduit par l'obtention d'une commanderie qui promet au grade de commandeur et constitue une source de revenus. Cette promotion nécessite une certaine ancienneté et, selon une "coutume" datant de la fin du XVIe siècle, d'avoir "fait quatre caravanes", c'est-à-dire d'avoir servi sur les navires de l'Ordre pendant quatre fois six mois contre les Turcs et les Barbaresques, ce qui est l'occasion d'être blessé et donc d'avoir besoin des soins des chirurgiens et des médicaments préparés par les apothicaires de l'Ordre.

Monsieur de Rarécourt de La Vallée de Pimodan

Rarécourt est un village d'Argonne situé au nord du département de la Meuse, à une dizaine de kilomètres au sud-est de Clermont-en-Argonne dont il est aujourd'hui "séparé" par l'autoroute de l'Est. Verdun est à une vingtaine de kilomètres à l'est. La famille de Rarécourt est connue avec certitude depuis le milieu du XIIIe siècle (10). Le personnage qui nous intéresse ici est Charles-Christophe de Rarécourt de La Vallée de Pimodan, baron d'Echènay, lieutenant du Roi à Toul, grand bailli de Toul (titre devenu héréditaire pour le chef de la famille), voué de Toul et Baccarat, *etc.* (10). En effet, le 5 avril 1673, à Saint-Germain, Louis XIV a octroyé une "commission de lieutenant de roi au gouvernement de Toul en faveur du Sieur de Pimodan". Après une longue carrière au service de la France, M. de Pimodan meurt le 2 novembre 1718.

Hypothèses sur la transmission de la formule du Baume

Comment tenter d'expliquer la transmission de la formule du Baume, de l'ordre de Malte à M. de Pimodan, puis de ce dernier à M. Pomet ? A Toul, il n'est pas étonnant que des personnages "officiels" comme M. de Pimodan et M. le Commandeur se connaissent et, pourquoi pas, se rencontrent, se fréquentent et se reçoivent. Tous deux sont des notables et appartiennent au premier ordre du royaume qui, en ville, ne doit pas avoir une représentation très nombreuse, même lorsque le Parlement messin est exilé à Toul. Pimodan et Pernes ont des hôtels dans la même rue. On sait aussi que des membres de la famille Pimodan entreront dans l'Ordre, et le lieutenant du Roi a pu s'informer des conditions d'entrée et de la vie des chevaliers. Ils ont aussi pu parler de malades et de blessés, puis de traitements et de médicaments, l'hôpital du Saint-Esprit jouxtant la propriété Pimodan qui en a été une dépendance.

A propos des médicaments, on sait aussi que les ordres religieux et hospitaliers possèdent des apothicaireries et assurent un service pharmaceutique, au profit bien sûr de leurs membres et de ceux qu'ils accueillent, mais aussi des laïcs malades et indigents, et souvent de la population "en général" qui s'y approvisionne de manière régulière, ce qui ne manque pas, bien sûr, de créer des conflits avec les apothicaires. Il n'est pas impossible qu'un membre de l'entourage de M. de Pimodan se soit blessé et qu'il ait eu recours aux Chevaliers et à leur Baume...

Pour ce qui est de la relation entre MM. de Pimodan et Pomet, il n'y a pas d'ambiguïté puisque Pomet écrit tenir la recette de M. de Pimodan. On ignore par contre comment ces personnages ont pu se connaître. Leur relation se situe sans doute à Paris puisque Pomet est parisien et qu'il jouit d'une situation relativement importante puisque Michaud (réf. 1), et Boussel, Bonnemain et Bové indiquent (11) qu'il est professeur au Jardin royal des plantes. Quant à la famille de Pimodan, on sait que dès le début du XVIIe siècle, elle quitta l'Argonne pour habiter Toul et Paris et, en particulier l'hôtel Pimodan dans l'île Saint-Louis. Mais ceci n'explique ni le lieu ni la raison de la rencontre du lieutenant du Roi et du marchand droguiste, ni les motifs de la communication de la formule du médicament du premier au second... Habitent-ils alors l'un à proximité de l'autre ? Pomet, qui est un grand voyageur, comme le sont nécessairement les botanistes (voir la référence 1), serait-il passé à Toul ou en Argonne, et y aurait-il rencontré M. de Pimodan ? Sans doute ne le saura-t-on jamais, sauf à se livrer à des recherches sur ces points.

Quelle peut être l'origine du Baume ?

Le Baume du commandeur de Pernes est connu dans les ouvrages de pharmacie sous d'autres noms, beaucoup moins usités. Officiellement, compte tenu de sa composition, il est inscrit dans les formulaires sous le nom de *teinture balsamique*. Dans la rubrique qui lui est consacrée dans deux éditions de *L'Officine* (12), prises au hasard, les autres noms, dans l'ordre après celui de Baume du commandeur, sont : *Baume du chevalier de Saint-Victor*, *B. des innocents*, *B. catholique*, *B. vulnérable anglais*, *B. persique*, et *Elixir traumatique*. Bouvet, dans *Le courrier médical* (4) indique aussi le nom de *Baume de la Miséricorde* qui viendrait de sa diffusion par la Société de la Miséricorde de Dijon.

Il ne semble pas, à ma connaissance, que des recherches aient été faites sur l'origine de ces autres noms, si ce n'est, très récemment sur le second, *Baume du chevalier de Saint-Victor*, par Storck (13) qui a effectué un travail similaire à celui de Bouvet, ce qui lui a permis de retrouver la famille de Saint-Victor et les frères "Georges de Castillon Saint-Victor et Louis de Castillon", reçus tous les deux dans l'Ordre de Malte dans le Grand Prieuré de Saint-Gilles en 1624. Storck identifie le fief de Saint-Victor à Saint-Victor-de-Malcap, dans le Gard.

Le *Baume du chevalier de Saint-Victor* est cité pour la première fois en 1715 par Lemery dans la seconde édition de sa *Pharmacopée universelle* (14) et

sa formule est peu différente de celle du Baume du commandeur publiée par Pomet. Par contre, après la préparation, Lemery fournit une liste d'indications qui ne sont pas similaires à celles de Pomet : *colique venteuse, goutte sciatique, faiblesse d'estomac, pituite, fatigue, mal de dents, plaies et blessures, petite vérole*. Il termine la monographie par : *Quelques-uns ont donné à ce baume le nom de Baume du Commandeur de Permes*. Storck émet l'hypothèse que l'un des deux chevaliers, en service dans l'une des commanderies du Prieuré de Saint-Gilles, aurait rencontré Lemery à l'occasion du séjour que ce dernier fit dans la région de Montpellier de 1668 à 1671 et qu'il lui aurait alors communiqué la formule. Je ne trouve pas cette explication satisfaisante. S'il connaissait cette formule depuis plus de vingt ans, pourquoi Lemery ne l'avait-il pas fait figurer dans la première édition de sa *Pharmacopée* en 1697, peu après celle de Pomet ? Pourquoi avait-il attendu si longtemps ?

Par contre, je partage l'avis de Storck que, ni Pernes, ni Saint-Victor ne sont les auteurs de l'une et l'autre des formules. La multiplicité des noms du médicament semble le confirmer. A l'opposé de Jardin (15) et de la revue de l'Ordre (5), je crois comme Storck que l'un ou l'autre Baume provient du Service de santé de l'Ordre qui était très bien organisé comme l'ont montré Jardin (15) et Robert (16), spécialement pour la pharmacie.

Il faut néanmoins indiquer que cette hypothèse s'oppose à ce qu'écrit Poussier (17) à propos de l'ouvrage de J. de Renou qui, au début du XVIIe siècle, présente une formule d'un baume, le *balsamum mirabile*, dont Pernes se serait inspiré. S'il y existe effectivement certaines ressemblances, la formule de Renou me semble cependant assez éloignée de celle du Baume du commandeur. Toutefois, comme Renou donne l'impression de bien connaître les baumes vulnéraires et en indique plusieurs formules, il peut avoir inspiré les "inventeurs de recettes", d'autant que de nombreuses drogues exotiques d'origines méditerranéenne et moyen-orientale, comme celles qu'on trouve dans le Baume, auraient déjà été connues des druides et guérisseurs gaulois (18).

Quoi qu'il en soit, si l'on s'en tient à mon hypothèse, pourquoi un ordre militaire et hospitalier, dont l'activité guerrière terrestre, puis maritime, avait comporté et comportait des combats, n'aurait-il pas eu dans sa pharmacopée une ou plusieurs formules de médicaments destinés à assurer une cicatrisation aussi bonne et rapide que possible des blessures par arme blanche ou par arme à feu ? Allons plus loin. Ne peut-on pas penser que l'un ou l'autre baume, ou le baume d'abord "unique" dont la formule aurait varié ensuite au cours du temps et selon ses préparateurs ou selon la disponibilité des drogues ou selon leur efficacité comparée, proviendrait des territoires du Levant où l'Ordre avait été établi : la Terre Sainte, Chypre, Rhodes (qui, lors de sa prise en 1306, était une possession de Byzance (8) ? Sans doute n'y avait-il à l'origine qu'une formule et que celle-ci, à force d'essaimer et de subir des modifications, a fini par nous faire croire à l'existence d'un grand nombre de recettes ayant des origines différentes...

Plusieurs observations invitent à cette hypothèse. D'abord l'un des noms,

Baume persique, nous renvoie à des territoires moyen-orientaux. Ensuite les origines des constituants du Baume que les ouvrages sur les plantes médicinales (19,20,21) situent souvent dans cette région de la planète : Somalie, Yémen et Inde pour la myrrhe, Somalie et Arabie pour l'oliban (encens), océan Indien et mer Rouge pour l'aloès, Asie mineure pour le storax, Inde pour le musc (qui rentre dans la formule de Lemery).

On connaît assez bien aujourd'hui les interpénétrations des civilisations occidentales (Athènes, Rome) et orientales (Perse, Inde, Arabie, Chine, *etc.*) et les échanges et "héritages" scientifiques et médicaux qui en ont résulté au fil des siècles, des conquêtes et des déclin... Limitons nous ici à deux exemples issus de l'ouvrage de Dousset (20) : *Les Arabes recueillent l'héritage pharmaceutique des civilisations grecque et latine, mais aussi indienne, assyrienne et juive, et Byzance transmettra à l'Europe la thérapeutique des Perses, des Arabes, des Chinois, et, bien sûr, des Grecs et des Latins*. Après la prise de Jérusalem par les Croisés en 1099 et sa reprise par les Turcs en 1187, les croisades suivantes échoueront sur les plans politique et religieux, mais elles favoriseront les contacts de l'Occident avec l'Orient et avec la civilisation arabe. Dans son ouvrage *La vie quotidienne des Templiers* (22), Bordonove laisse entendre que ces derniers *tenaient des Arabes ... divers remèdes notamment tirés des plantes*. Il a pu en être de même pour les chevaliers de Malte ; ils ont pu aussi hériter de formules de leurs prédécesseurs les Templiers.

La seconde observation est que si l'empirisme a certainement eu une part importante dans la mise à jour des propriétés pharmacologiques des constituants du Baume, il faut reconnaître que les Anciens ne s'étaient pas trompé, quelle qu'en soit l'origine véritable. En effet, en les envisageant dans l'ordre de la formule de Pomet, les ouvrages (19, 20, 21) indiquent que le baume sec – qui est le baume de Tolu – est un stimulant et un cicatrisant ; que le storax en larmes – baume oriental issu de la plante *liquidambar*, se présentant en morceaux irréguliers jaunâtres – est vulnérable et cicatrisant ; que le benjoin est cicatrisant dans les brûlures, engelures, crevasses et ulcères ; que l'aloès cicotrin (ou socotrin ou succotrin, réputé le meilleur) est susceptible *d'arrêter le sang d'une plaie et favorable dans les dermatoses et les brûlures* ; que la myrrhe des Rois mages et du *Cantique des Cantiques* a la réputation de *réunir les organes, consumer les humeurs et préserver de toute corruption* (ce qui est le cas lors des infections), - ces produits sont des détersifs et des dessiccatifs qui permettent le "nettoyage" des plaies et favorisent la cicatrisation – ; que l'oliban – ou encens, des mêmes Rois –, est résolutif, antiseptique et stimulant ; que le millepertuis (ou hypericum ou herbe de la Saint-Jean, connu de Pline et Hippocrate) est astringent, cicatrisant et antispasmodique.

L'angélique, pour sa part, n'était pas connue des Anciens, mais elle est parée de nombreuses vertus divines, d'où son nom ; c'est un stimulant et un stomachique, et on la trouve dans plusieurs médicaments vulnérables. Ainsi le "merveilleux" de la myrrhe et le "divin" de l'angélique se mêlent aux propriétés avérées des autres constituants du Baume. Il en est de même de l'ambre et du musc

de la formule de Lemery. Selon Reutter de Rosemont (23), ce sont les Pères Récollets qui ont adjoint ces deux constituants à la formule, à une date que cet auteur ne précise pas. De nombreuses mentions des propriétés de toutes ces plantes et drogues se trouvent dans les ouvrages de botanique anciens ou récents.

La troisième observation vient des remarques faites à la fin de la monographie du "Dorvault" : *Le Baume des Turcs* (ne diffère du Baume du Commandeur) *que par du storax en plus et l'angélique et l'hypericum en moins* (par rapport à la formule actuelle du Baume qui ne contient plus de storax). Or ces deux espèces (angélique et hypericum), sont des plantes domestiques et non pas des plantes étrangères, ce qui autorise à faire l'hypothèse de modifications apportées au Baume par les Occidentaux. Par ailleurs, le nom de *Baume des Turcs* est significatif. Les chevaliers de Malte ont abandonné Rhodes après la victoire de Soliman le Magnifique et ont longuement combattu les Turcs. A l'inverse, le nom *Baume catholique* pourrait provenir du fait que les croisades et les ordres militaires et hospitaliers qu'elles ont suscité, avaient pour origine l'Eglise catholique.

L'origine du Baume du commandeur pourrait se trouver chez les Turcs, où sa formule, plus simple que celle de Pomet puis de Lemery, n'aurait d'abord comporté que des plantes "originaires" du Proche-Orient. Passée en Occident au moment des Templiers, ou plus tard, des chevaliers de Malte, et dans des circonstances qui figurent peut-être dans les archives de l'Ordre, cette formule aurait subi des ajouts ou des adaptations qui sont peut-être dus à Gaspard de Pernes ou à un (aux ?) chevalier(s) de Saint-Victor, ou à des auteurs inconnus plus anciens.

Il n'est pas étonnant de trouver traces et emplois de médicaments d'usage externe destinés aux soins des plaies et des blessures à une époque où l'on se bat beaucoup, où l'on est beaucoup dehors, et où les activités physiques, donc les coups, les chutes, *etc.*, sont nombreux et où les notions d'hygiène sont modestes et celles de bactériologie inexistantes. Aussi la présence de substances antiseptiques dans ces préparations n'est-elle pas étonnante à nos yeux, même si cette propriété était inconnue à l'époque... Chez les Sumériens, on savait que l'alcool a la propriété de dissoudre les gommes et les résines, et que celles-ci ont des effets antiseptiques, vulnéraires, résolutifs et balsamiques (24).

Jusqu'à nos jours et en Lorraine

Depuis la parution des ouvrages de Pomet puis de Lemery, le Baume du commandeur a fait l'objet de nombreuses mentions dans les formulaires et les pharmacopées. Il figure par exemple dans la *Pharmacopée parisienne* de Baron en 1732 (25) ou la *Pharmacopée générale* publiée à Strasbourg en 1783 par Spielmann (26). Les ouvrages de médecine vétérinaire le mentionnent puisque, lors de sa publication par Pomet, il est indiqué dans *l'enclouure des chevaux*. C'est ainsi qu'il est présent dans la *Matière médicale... vétérinaire* de Bourgelat en 1765 (27).

Ses vertus et ses usages sont vantés par des feuillets publicitaires. L'un d'eux, publié il y a quelques années (28), fait aussi la promotion d'autres médicaments et se termine par la mention : *se vendent chez le Sieur Commandeur de Perne*, ce qui ne manque pas d'étonner quand on sait que Pernes n'est réputé être l'auteur que du seul baume qui porte son nom et qu'il était déjà mort en 1696 ! En 1762, à Paris, rue de Martyrs, est vendue la *teinture balsamique du sieur Caillot* qui est indiquée dans les brûlures, les coupures, les coups, les entorses, les rhumatismes, les piqûres, les maux de tête, les encloueurs des chevaux, mais pas les vieilles plaies. Ne s'agirait-il pas tout simplement du Baume du commandeur ? (29).

A Nancy, le fonds ancien de la Bibliothèque de pharmacie contient un *Recueil de recettes et secrets...* (30) manuscrit et datant de l'an IX (1800-1801) qui n'a encore jamais été l'objet d'une étude et qui contient successivement le mode de préparation et les indications du *Baume de St Victor*, puis du *Baume de Commandeur*, de *Baumé* et, plus loin, une *Recette pour les chutes coups contusions &* (sic) dont la formule n'est pas sans ressemblances avec celle du Baume. *La vertu du Beaume* (sic) occupe ensuite une page et demie...

C'est en 1819 que paraît la première édition du *Code des médicaments ou Pharmacopée française*. La teinture balsamique, *vulgairement* (sic) *appelée Baume du commandeur*, y figure. Si son mode de préparation diffère de celui des formules primitives, les constituants décrits précédemment sont présents (31). Des changements de composition interviennent selon les éditions. Depuis, le Baume est resté un médicament classique et, s'il ne figure plus à la Pharmacopée française depuis l'édition de 1949, il reste encore présent dans de nombreux formulaires pour les coupures et les engelures. De nos jours, il se présente sous la forme d'un liquide limpide et fluide, brun, d'odeur aromatique et agréable, se troublant par addition d'eau.

En Belgique, le Baume a été inscrit à la Pharmacopée, dès la première édition en 1854, sous le nom de *teinture de benjoin composée* (32).

Un autre remède, présenté depuis longtemps par Dorvault comme étant une *variante* du Baume du commandeur, nous ramènera en Lorraine. Il s'agit du *Baume sympathique* dont il est écrit dans l'édition de 1910 : *remède populaire dans certaines localités contre les chutes, efforts, lumbagos, coupures, à l'extérieur ; et à l'intérieur, à la dose d'une cuillerée à café par jour*. J'ai constaté avec étonnement que ses constituants sont exactement ceux de la *Recette pour les chutes coups... de la Soeur Hyldegarde* (30)... Enfin, *l'elixir vulnérable de Burrhus*, également mentionné par Dorvault, ne diffère du Baume du commandeur que par de la laque en grains et du nard des Indes (33) en plus.

Conclusion

C'est donc sans doute à Toul, à la fin du XVIIe siècle, que deux personnages importants de la ville, le Commandeur de Pernes, commandeur de Libdeau

et de Xugney, et M. de La Vallée de Rarécourt de Pimodan, Lieutenant du Roi et membre d'une illustre lignée, se sont, croyons-nous, échangé la formule d'un médicament certainement très ancien et "venu" du Moyen-Orient.

Si nous ignorons les circonstances et les raisons de cet échange, et de celui qui suivit avec le marchand droguiste et épicier parisien Pomet, sans doute à Paris, nous savons par contre que ce dernier se fit directement et aboutit à l'inscription de la formule dans un des premiers et des plus célèbres ouvrages de matière médicale. Mais beaucoup d'éléments nous manquent et nous manqueront sans doute définitivement dans l'histoire du célèbre médicament qu'est le Baume du commandeur. Il en est ainsi, nous le savons bien, pour beaucoup de remèdes anciens, et nos recherches ne nous permettent, le plus souvent, en ce domaine, que d'émettre des hypothèses et non pas d'apporter des certitudes. En 1924, Leclerc (34) émettait des doutes sur la réalité de l'existence du Commandeur de Pernes et du Chevalier de Saint-Victor. Si nous possédons aujourd'hui un certain nombre d'éléments qu'il ignorait à leur propos, il nous reste encore beaucoup d'incertitudes sur le cheminement qui a conduit le Baume du commandeur jusqu'à Pomet...

Notes et Bibliographie

- (1) Pomet P., Histoire générale des drogues, traitant des plantes, des animaux et des minéraux,... chez Loyson, Pillon et Ducastin, Paris, (1e édition), 1694, livre VII, p. 279 ; 2e édition, avec Pomet fils, chez Ganeau et fils, Paris, 1735, vol. 2, p. 56-57. A sa parution en 1694, c'était l'ouvrage le plus important sur le sujet.
Pomet, marchand droguiste et épicier, botaniste, professeur au Jardin royal des plantes, est né à Paris en 1658 et y est mort en 1699. Son fils Joseph a été apothicaire à Saint-Denis. Sur Pierre Pomet, on trouvera une biographie dans : Michaud M., Biographie universelle, 1854, réédition 1966, Akad. Druck u. Verlagsanstalt, Graz (Autriche), vol. 34, p. 11-12.
- (2) Dorvault F., Baumes, dans : L'officine - Répertoire général de pharmacie pratique, 18e édition, Vigot, Paris, 1948, p. 529 et 532.
- (3) Le Dictionnaire universel français et latin, vulgairement appelé "Dictionnaire de Trévoux", (P. Antoine, Nancy, édition 1734, 5 volumes) indique (vol. 1, 1844) que le vin clair est du vin dans lequel on a ajouté du miel et des épices aromatiques, ou du vin rouge paillet. Le mot paillet (vol. 4, 439) désigne un vin rouge, clair et pâle, couleur de paille.
- (4) Bouvet M., Le baume du Commandeur de Pernes, Journal de pharmacie et de chimie, 1929, 8e série, vol. 9, p. 59-70. Autres articles dans : Le courrier médical, 1929, p. 173-174, 191 et 203 ; La pharmacie française, 1929, p. 189-197.
- (5) Histoire de l'Ordre. Le baume du commandeur, Oeuvres de Malte (revue de l'Ordre), 1994, 3e trimestre, p. 22.
- (6) Quintard L., La commanderie de Xugney, Mémoires de la Société d'archéologie lorraine, Nancy, 1877, 3e série, vol. 5, p. 355-369.

- (7) Olry E., Répertoire archéologique de la ville, des faubourgs et du territoire de Toul, Lepage, Nancy, 1870, p. 45, 49 et 82-83.
- (8) Petiet C., Ces Messieurs de la Religion, France-Empire, Paris, 1992, 323 p.
- (9) Galimard Flavigny B., Les chevaliers de Malte, des hommes de fer et de foi, Gallimard, Paris, collection "Découvertes", 1998, n° 351, 128 p.
- (10) Roserot A., Titres de la Maison de Rarécourt de La Vallée de Pimodan, vérifiés en 1766 par M. de Beaujon, avec continuation jusqu'à nos jours, Plon, Paris, 1903, 459 p. (surtout p. 161 à 230 pour ce qui nous concerne ici).
La Vallée et Pimodan sont d'autres possessions de la famille aux alentours ; Echenay est une possession plus récente, située dans le département actuel de la Haute-Marne.
- (11) Boussel P., Bonnemain H. et Bové F.J., Histoire de la pharmacie et de l'industrie pharmaceutique, Editions de la Porte verte, Paris, 1982, p. 280.
- (12) Dorvault F., *op. cit.*, réf. 2, p. 1685 et 21e édition, Vigot, Paris, 1982, p. 1652.
- (13) Storck J., Le Baume du Chevalier de Saint-Victor, alias le Baume du Commandeur de Pernes, Revue d'histoire de la pharmacie, 1998, n° 320, p. 439-446.
- (14) Lemery N., Pharmacopée universelle, chez Laurent d'Houry, Paris, 2e édition, 1716, p. 925-926. Nicolas Lemery, né à Rouen en 1645, est mort à Paris en 1715. Il écrit le commandeur de *Pernes*.
- (15) Jardin P.F.M., Le service de santé de l'Ordre de l'Hôpital de Saint-Jean de Jérusalem, Thèse de doctorat d'Etat en pharmacie, Nantes, 1972, n° 15, 350 p. Le chapitre 4, p. 243 à 250, est consacré au Baume et son auteur attribue la mise au point du baume au Commandeur de Pernes.
- (16) Robert G., L'art de la pharmacie et l'Ordre de Malte, Le moniteur des pharmacies et des laboratoires, 1982, n° 1506, p. 859-860.
- (17) Poussier A., Historique de quelques médicaments anciens inscrits au Codex de 1884, Cagniard, Rouen, 1909, vol. 1, p. 25-26.
Renou (J. de), Le grand dispensaire médical contenant cinq livres des Institutions pharmaceutiques, ensemble trois livres de la Matière médicale, avec une Pharmacopée ou Antidotaire fort accompli, traduction du latin, Rigaud, Pierre et associés, Lyon, 1624, p. 905 (édité en latin par Societatem Minimam, Paris, 1623, p. 301).
- (18) Paris R., La pharmacopée gauloise, Bulletin de l'ordre des pharmaciens, 1980, n° 237, p. 1527-1538.
- (19) Delaveau P., Histoire et renouveau des plantes médicinales, Albin Michel, collection "Sciences d'aujourd'hui", Paris, 1982, chap. 3 à 6, p. 45-77, passim.
- (20) Dousset J.C., Histoire des médicaments des origines à nos jours, Payot, Paris, 1985, chap. I à III, p. 13-87, passim.
- (21) Platéarius, le livre des simples médecines, Vilo-Bibliothèque nationale, Ed. Ozalid et Textes cardinaux, Paris, 1986, 361 p., passim.
- (22) Bordonove G., La vie quotidienne des Templiers au XIIIe siècle, Le grand livre du mois/ Hachette, Paris, 2000, p. 85.

- (23) Reutter de Rosemont L., Histoire de la pharmacie à travers les âges, tome II "Du XVIIe siècle à nos jours", Peyronnet et Cie, Paris, 1931, p. 143-144.
- (24) Limet H., Pharmacopée et parfumerie sumériennes, Revue d'histoire de la pharmacie, 1978, n° 238, p. 147-159.
- (25) Baron H.T., Codex medicamentarius seu Pharmacopoea parisiensis, G. Cavelier, Paris, 1732, p. 134.
- (26) Spielmann J.R., Pharmacopoea generalis, J.G. Treuttel, Strasbourg, 1783, II, p. 57.
- (27) Bourgelat C. Matière médicale raisonnée ou précis des médicaments à l'usage des élèves de l'Ecole royale vétérinaire, Lyon, 1765, p. 167-168. Claude Bourgelat, né à Lyon en 1712, fonda la première Ecole vétérinaire à Lyon en 1761, puis celle d'Alfort (aujourd'hui Maisons-Alfort) en 1765.
- (28) Vieux papiers... Le baume du Commandeur de Perne, Revue d'histoire de la pharmacie, 1995, n° 305, p. 150.
- (29) Durry R., Contribution à l'histoire de la spécialité pharmaceutique. A propos de quelques esprits, élixirs, teintures et liqueurs, Thèse de doctorat d'Université en pharmacie, Strasbourg, 1955, n° 711, Imprimerie La médicale, Paris, 1955, p. 51-52.
- (30) Recueil de recettes et secrets expérimentés par la Soeur Hyldegarde Nitzeler, ancienne pharmacienne de l'Hôpital militaire de Nanci (*sic*) actuellement oeconome (*sic*) et directrice de l'Hospice civil et militaire de Pont-à-Mousson, Pont-à-Mousson l'an IX (1800-1801). Fonds ancien de la section de pharmacie du Service commun de documentation de l'Université Henri Poincaré-Nancy 1, p. 5, 6 et 187-189 (*recette pour les chutes coups contusions, &c*).
- (31) Hacquart, Paris, 1819, p. 105.
- (32) Pharmacopoea Belgica Nova, 1e édition, 1854, Tircher et Vandooren, Bruxelles, p. 267.
- (33) Selon Dorvault, le nard est formé de rhizomes et de racines de diverses plantes de la famille des Valérianacées, d'odeur forte et agréable et de saveur amère et aromatique.
- (34) Leclerc H., En marge du Codex - Notes d'histoire thérapeutique, Masson, Paris, 1924, p. 65-68, avec un portrait de P. Pomet.

Résumé

Le Baume du commandeur apparaît en France en 1694 dans l'*Histoire générale des drogues...* de Pomet. C'est un médicament vulnérable qui possède aussi de nombreuses indications en usage interne. Toujours présent dans les formulaires, il est encore quelquefois utilisé de nos jours. Son inventeur est réputé être Gaspard de Pernes, commandeur de l'Ordre de Malte à Toul, en Lorraine. Toutefois, l'un des autres noms du Baume, *baume persique*, celui d'une formule assez voisine, le *baume des Turcs*, l'origine géographique de la majorité des plantes et drogues qui constituent la formule initialement publiée, de même que l'origine sociale de celui qui est probablement à l'origine de sa transmission, G. de Pernes, nous incitent à penser que l'origine de ce médicament se trouve au Moyen-Orient. Les transmissions, modifications et améliorations successives de la formule, sans doute depuis les croisades, rendent aujourd'hui très difficile la localisation et la datation de la création de ce célèbre médicament.

Professeur Pierre Labrude

Faculté de pharmacie, BP 403, 54001, Nancy Cedex, France.

Téléphone 33 (0)3 83 17 88 13 direct.

Mél : labrude@pharma.u-nancy.fr

BOEKBESPREKINGEN

Rutten A.M.G.

DUTCH TRANSATLANTIC MEDICINE TRADE IN THE EIGHTEENTH CENTURY UNDER THE COVER OF THE WEST INDIA COMPANY

Rotterdam : Erasmus Publishing, 2000

ISBN 90-5235-148-1 - 168 blz. - prijs paperback f 59.50.

Prof. dr. P.A. van Zwieten (Academisch Medisch Centrum, Amsterdam)

in : Pharmaceutisch Weekblad - Jaargang 136, 2001, nr. 10 - p. 355

Deze monografie, geschreven door een farmaceut met duidelijke historische belangstelling en kennis, belicht de handel en het transport van geneesmiddelen tussen Nederland en de handelsposten van de West-Indische Compagnie.

Als zodanig biedt dit boek een overzicht over de talrijke aspecten van de farmacotherapie in die tijd, met inbegrip van de gangbare geneesmiddelen en van de belangrijkste ziekten die toen te behandelen waren.

De karakterisering 'farmaco-sociaal' is voor het besproken onderwerp zeker op zijn plaats.

Al met al gaat het om een lezenswaardige en onderhoudende monografie, die farmaceutisch-historisch gezien goed onderbouwd is.

Als onderhoudende historisch-farmaceutische literatuur is deze monografie zonder meer aanbevolen voor degenen die zich voor deze problematiek interesseren.

Helmstädter Axel, Hermann Jutta, Wolf Evemarie

LEITFADEN DER PHARMAZIE-GESCHICHTE

Govi Verlag, Eschborn, 2001

ISBN 3-7741-0878-1 - 180 blz., geïllustreerd, prijs : DM 39,12 - € 20.

Dr. A.M.G. Rutten

In het voorwoord geven de auteurs op dat deze nieuwe «Leitfaden» bedoeld is als opvolger van het in 1951 bij Govi Verlag verschenen boek van Danner. Het was niet de opzet de lezer met details te belasten, maar een leesbaar overzicht te geven van de belangrijkste gegevens uit de geschiedenis van de farmacie, waarbij gesteund werd op langdurige didactische ervaringen opgedaan aan de universiteiten van Frankfurt en Düsseldorf. Achterin het boek worden een aantal literatuurverwijzingen gegeven. De auteurs zijn in hun opzet goed geslaagd.

Zo wordt vanaf de Oudheid de ontwikkeling van de farmaciehistorie op de voet gevolgd ; de geneeskunde bij Grieken en Romeinen, de erfenis van de antieken, de groei van de botanische kennis tot de farmaceutische botanie, van alchemie tot moderne synthese, van natuurproduct tot werkzame bestanddelen. De behandeling van de stof gaat niet diep. Namen als Lemery, Boerhaave en Van Leeuwenhoek zal men tevergeefs zoeken. Er wordt wel aandacht besteed aan china-best, maar geen woord aan ipecacuanha en Piso. Alles bijeen toch een duidelijk overzicht, gemakkelijk leesbaar met een prettig zetsel en goede illustraties. Het boek kan niet alleen studenten, maar ook ieder die zich wil oriënteren over de geschiedenis van de farmacie, goede diensten bewijzen. Aanbevolen.

Algera Margreet

MENS EN MEDICIJN, GESCHIEDENIS VAN HET GENEESMIDDEL

Uitgeverij Meulenhoff, Amsterdam

ISBN 90-290-6760-8 - 558 blz. - paperback f 65 - Bef 1190.

ISBN 90-290-6879-5 - 558 blz. - geb. met platen f 85 - Bef 1560.

Uitgeverij Meulenhoff vond het een uniek boek en liet het verschijnen in oktober 2000 ; *Mens en Medicijn, het overzichtelijke verhaal van de geschiedenis van het geneesmiddel*. Apothekers kunnen ervan meepraten ; geneesmiddelen zijn belangrijk in ieders leven. Nu, maar ook vroeger. Het is zelfs de reden van het bestaan van de 'Kring'. Om onze vele en wetenswaardige studies in hun context te zien, is zo'n overzicht onontbeerlijk. Het is er nu en ook nog in het Nederlands.

In chronologische volgorde verhaalt het boek van de relatie van de mens en zijn medicijn vanaf de oertijd tot het jaar 2000, het huidige tijdperk van de gentherapie. Het begint bij het vernuft van een natuurmens die de werking van een middel ontdekt ; dan de statische, maar hoge zorgstandaard in het oude Egypte en de werkelijkheid van de tempelslaap in de tempels van Asklepios in het antieke Griekenland. Een nieuwe filosofie leidde tot Hippokrates' humoraaltheorie, voor mer dan 2300 jaar de grondslag in de gezondheidszorg. Gedurende die tijd heeft de steeds toenemende kennis zich stap voor stap ontwikkeld totdat het moderne geneesmiddel kon ontstaan. Er is te lezen hoe belangrijk de verspreiding van de Islam voor onze westerse geneesmiddelencultuur is geweest. In de late Middeleeuwen ontstaan de Europese universiteiten die de Arabische literatuur als lesmateriaal gebruiken. Geneesmiddelen uit de kloosters stammen eigenlijk uit dezelfde bronnen en krijgen plaatselijk invloed. De beroepen van arts en apotheker worden gescheiden en in onze gebieden gaan de Zuidelijke Nederlanden een rol van betekenis spelen. Er gaat een enorme invloed uit van de reizen van Marco Polo, de Portugese handelshuizen in het Verre Oosten, de ontdekking van Amerika en de reizen van de Vereenigde Oost-Indische Compagnie en de West-Indische Compagnie. De geneesmiddelen-schat wordt steeds groter. De belangrijke vernieuwer Paracelsus gebruikt alchemie om geneesmiddelen te maken en wordt zo de grondlegger van de farmaceutische chemie. Maar zijn passie om de essentie van een geneeskrachtige plant te vinden, heeft ook plantkundig onderzoek op de kaart gezet. Boerhaave en Linnaeus passeren de revue met hun grote invloed op het verdere lot van het geneesmiddel. Halverwege de negentiende eeuw is het gedaan met de humoraaltheorie, wanneer Virchow de microscoop hanteert en aantoonde dat niet de lichaamsvloeistoffen maar de -cellen door ziekte aangetast worden. U leest hoe het geneesmiddel zich daarna tot het moderne wetenschappelijk ontworpen geneesmiddel ontwikkelt. Eerst langzaam en aarzelend, gaandeweg sneller en overrompend ; pijnstillers, antimicrobiële middelen, de pil, psychofarmaca. De middelen worden steeds verfijnder. Van cellen naar receptoren is letterlijk een kleine stap. Ingrijpen op het moleculair niveau van de genen is voorlopig een eindpunt.

Intussen wordt aandacht gegeven aan de ontwikkeling van de natuurwetenschappen, voor zover van belang voor het geneesmiddel. Stadsfarmacopees en zelfmedicatie zijn in de zeventiende eeuw ontstaan uit ongenoegen over het functioneren van de gezondheidszorg. Meer specifiek vertelt het boek over de

ontwikkeling van ziekenhuizen en farmaceutische industrieën. *Mens en Medicijn* laat zien wanneer we trots op onszelf mogen zijn en wanneer we ons moeten schamen. Het geeft ook stof tot nadenken over onze collectieve verantwoordelijkheden. Drugs, doping en cosmetica komen aan de orde, evenals placebo, homeopathie, fytotherapie, mariene middelen en sera en vaccins. Kortom, het boek bestrijkt alle belangrijke uitgangspunten waarmee middelen tot geneesmiddelen konden worden.

Achterin beide uitgaven bevindt zich een uittrekbare tijdbalk met belangrijke data van nieuwe ontwikkelingen, gerelateerd aan alom bekende feiten uit de algemene geschiedenis. De tijdbalk behoort bij het samenvattende laatste hoofdstuk. Het boek is geschreven als leesboek en daarom zijn er weinig noten ingebracht. Er is wel een uitgebreide literatuurlijst, een lijst met verklarende woorden en een groot register.

Stolwijk, juli 2001.

Dr. M.A.W. Algera-van der Schaaf

BIBLIOTHECA PHARMACEUTICA ANTVERPIENSIS

Op 10 juli 1999 werd een gewone commanditaire vennootschap opgericht door de ondergetekenden KAVA, Stichting Cornelis Floris, Guy Gilijs, Leo Vandewiele, Guy De Munck, met als naam Bibliotheca Pharmaceutica Antverpiensis. Leonard De Causmaecker werd als vennoot aangenomen.

De vennootschap beheert een verzameling boeken, tijdschriften, catalogi en historisch-wetenschappelijke dossiers, verband houdend met de medische wetenschap en, meer in het bijzonder, met de farmacie. De titels zijn nader beschreven in een inventaris. Alle werken zijn ondergebracht in een speciaal daartoe ingerichte bibliotheek met leesruimte in de gebouwen van KAVA (Koninklijke Apothekersvereniging van Antwerpen), Consciencestraat 41, 2000 Antwerpen.

De titels kunnen worden geraadpleegd via de zoekfunctie geïmplementeerd op <http://www.kava.be/bib/index.html> of gewoon bij www.kava.be op bibliotheek klikken.

De vennootschap aanvaardt graag alle schenkingen met betrekking tot de doelstellingen van de vennootschap, zoals hoger beschreven.

Tel. KAVA : 03-280 15 11.

Le 10 juillet 1999 a été créée une société en commandite simple par les soussignés : KAVA, Fondation Cornelis Floris, Guy Gilijs, Leo Vandewiele, Guy De Munck, portant le nom Bibliotheca Pharmaceutica Antverpiensis. Leonard De Causmaecker a été admis comme associé. La société gère une collection de livres, périodiques, catalogues et dossiers historico-scientifiques ayant trait aux sciences médicales et en particulier à la pharmacie. Les titres seront repris dans un inventaire. Tous les ouvrages sont rangés dans une bibliothèque spécialement construite avec espace de lecture dans les bâtiments de la KAVA (Koninklijke Apothekersvereniging van Antwerpen), Consciencestraat 41, 2000 Antwerpen. Les titres peuvent être consultés via la fonction de recherche implémentée dans <http://www.kava.be/bib/index.html> ou simplement en www.kava.be cliquant bibliothèque.

La société admet volontiers les dons en concordance avec les buts de la société comme indiqué plus haut.

Tél. KAVA : 03-280 15 11.

*Wijlen
dr. M.A.W. Algera - van der Schaaf*

*Wijlen apr. Jaap van de Sande, hier
bij zijn bronzen portret, vervaardigd
door mevrouw Hetty Noorman-
Hogenbout te Nieuw-Loosdrecht.*

Dr. Margaretha Anna Wilhelmina ALGERA - van der SCHAAF

Op 7 september 2001 overleed op 68-jarige leeftijd geheel onverwacht Dr. Margaretha Algera - van der Schaaf in Stolwijk - NL.

In deze Bulletin vindt u een artikel van haar hand : «Magnificum si quaeris opus», een 'voorlopig' onderzoek van een bijzondere simpliciakast uit Delft.

Namens de redactie en de leden van de Kring betuigen wij aan dhr. Bob Algera, de kinderen en kleinkinderen onze oprechte deelneming.

Apr. Jaap van de Sande (1916-2001)

Op 2 juli 2001 overleed, toch nog onverwacht, Jacob Marinus Heyl van de Sande. Jaap was een trouwe bezoeker van onze bijeenkomsten, ook toen die bezoeken voor hem een grote fysieke inspanning betekenden. Maar je had toch de indruk dat hij er tot op het laatst genoeg aan beleefde om aanwezig te zijn.

Jaap van de Sande werd op 14 april 1916 te Schoondijke, in Zeeland, geboren. Hij studeerde farmacie in Leiden en ging direct na zijn afstuderen in december 1946 naar Vlissingen om daar de helpende hand te bieden. Vlissingen zat toen, mede als gevolg van de oorlogsgebeurtenissen, geheel zonder apotheker. Hij begon zijn werkzaamheden in de apotheek aan de Badhuisstraat, als provisor bij de toenmalige eigenaresse. In 1949 kon hij de apotheek overnemen. Apotheker Van de Sande was een apotheker van de oude stempel, een echte perfectionist die van mening was dat medicamenten, hoe weinig courant misschien ook, in de apotheek voorradig dienden te zijn. Ook de schepen die de haven van Vlissingen aandeden kwamen naar Apotheek van de Sande voor aanvullingen of vernieuwing van de scheepsapotheek. Bij dit werk, waaraan veelal de nachtelijke uren besteed werden, was zijn vrouw Tilly zijn trouwe medewerkster. Het echtpaar bracht de bestelling dan ook nog zelf aan boord ! Jaap en Tilly bezochten graag de historische bijeenkomsten. Zo heb ik ze ook voor het eerst leren kennen : op het vliegveld van Athene bij de lopende band voor de bagage. Dat was in 1989, op mijn eerste internationale congres. Jaap had een kruikje bij zich vanwege een wond aan zijn been, maar dat belette hem niet het congres alle eer aan te doen. We gingen diezelfde avond met z'n drieën ergens eten («Kom jij ook mee, dat is gezellig voor Jaap want hij is vandaag jarig,» zei Tilly) en tijdens dat etentje is het fundament voor onze vriendschap gelegd. Jaap was niet iemand die steeds aan het woord was, maar wanneer je met hem zat te praten kwam je al gauw onder de indruk van zijn grote eruditie. Hij was ook een gepassioneerd bibliofiel. Een boek had altijd zijn belangstelling. Jaap had zelf een indrukwekkende verzameling, met prachtige botanische werken en een grote hoeveelheid literatuur over Paracelsus. Wij Kringleden hebben daar op de voorjaarsbijeenkomst in Vlissingen in 1996 allemaal van kunnen genieten. In dat jaar bestond de apotheek aan de Badhuisstraat 100 jaar en werden de deelnemers aan de bijeenkomst gastvrij en zeer feestelijk door Tilly en Jaap onthaald. De herinnering aan deze bijzondere ontvangst zal de aanwezigen op die dag ongetwijfeld bij blijven. Bij die gelegenheid werd ook het boekje «Apotheek aan de Badhuisstraat 100 jaar» aangeboden, waarin nog veel meer markante bijzonderheden over Jaap van de Sande opgetekend zijn.

Met Jaap van de Sande is een trouw en belangstellend lid van de Kring heengegaan. Mog hij rusten in vrede.

Annette Bierman.

Ons werd het overlijden meegedeeld van :

Mevr. A.C. Plug uit De Bilt (NL.)

RICHTLIJNEN VOOR AUTEURS

1. Bijdragen ter publicatie aangeboden dienen bij voorkeur op A4-formaat getypt te zijn, eenzijdig met dubbele interlinie en ruime marges. Alle tekst wordt voorzien van een korte titel en getypt in hetzelfde lettertype.
2. Onder de titel komen de beginletters van de voornamen, gevolgd door de namen van de auteur(s). Verzocht wordt de bijdrage aan het eind te voorzien van een korte samenvatting in het Frans, Nederlands of Engels en opgave van naam en adres van de auteur.
3. Voetnoten worden doorlopend genummerd over het gehele artikel. De literatuuropgave wordt op de wijze van de *Index Medicus* samengesteld en achteraan de tekst geplaatst als in onderstaande voorbeelden :
 - a. boeken : Zuring J. Leven, ziekte en dood in Afrika.
's-Gravenhage : Mouton, 1970:53.
 - b. tijdschriften : Vandewiele L.J. De apotheek van de vroedmeester.
Geschiedenis der geneeskunde 1994;1(3):26-32.
4. Voor goede reproducties wordt gevraagd foto's max. A4-formaat, zo mogelijk op mat papier; grafieken e.d. op wit papier met zwarte inkt of met inktjet- of laserprinter geprint, te willen aanleveren.
Ze dienen afzonderlijk genummerd te zijn en gaan vergezeld van onderschriften. Op de achterzijde van de illustratie wordt de naam van de auteur en de verkorte titel van de bijdrage aangegeven.
5. De redactie behoudt zich het recht voor de kopij in te korten. De bijdragen mogen in dezelfde vorm elders zijn gepubliceerd.
6. Auteurs dragen de verantwoordelijkheid voor de gepubliceerde foto's en reproducties.

NOTES POUR LES AUTEURS

1. Les articles à publier seront de préférence sur format A4, une-face, avec double interligne et de larges marges. Chaque texte sera pourvu d'un titre court et dactylographié dans le même type de lettre.
2. Sous le titre viendront les initiales des prénoms suivies du nom de l'auteur. Un résumé succinct en français, néerlandais ou anglais est souhaité en fin d'article ainsi que le nom de l'auteur et son adresse.
3. Les notes seront numérotées sur toute la longueur de l'article. Les éléments de bibliographie seront composés à la manière de l'*Index Medicus* et placés après le texte. Exemple :
 - a. livres : Zuring J. Leven, ziekte en dood in Afrika.
's-Gravenhage : Mouton, 1970:53.
 - b. revues : Vandewiele L.J. De apotheek van de vroedmeester.
Geschiedenis der geneeskunde 1994;1(3):26-32.
4. Pour obtenir de bonnes reproductions, il importe d'envoyer les photographies d'un largeur de max. format A4, si possible sur papier mat ; les graphiques et dessins seront à l'encre noire sur papier blanc ou imprimés par encrage ou laser.
Chaque illustration sera numérotée séparément et munie de légende. Au dos de chacune sera indiqué le nom de l'auteur et le titre de l'article abrégé.
5. La rédaction se réserve le droit de raccourcir les textes. Les articles pourront être publiés ailleurs sous la même forme.
6. Les auteurs portent la responsabilité des photographies et des reproductions.

Gehele of gedeeltelijke overname van artikelen is alleen toegestaan bij schriftelijke toestemming van de auteur(s) en volledige bronvermelding.

Toute réproduction totale ou partielle doit obligatoirement porter l'accord d'écrivain y la mention de la source.

KRING VOOR DE GESCHIEDENIS VAN DE PHARMACIE IN BENELUX
CERCLE BENELUX D'HISTOIRE DE LA PHARMACIE

Opgericht 18 april 1950 - Fondé le 18 avril 1950

Bestuur - Bureau

Voorzitter - Président : GILIAS Guy, Milsestraat 33, B-3053 Haasrode
Tel. (016) 40 22 04 - Fax (016) 40 21 80

Secretaris - Secrétaire : VERCRUYSSSE Ghislain, Vanderveldenlaan 24, B-1652 Alsemberg
Tel. (02) 380 78 44 - Fax (02) 380 78 44

Penningmeester - Trésorier : VAN DER MEER Hugo, Kleistraat 7, NL-8121 RG Olst
Tel. 0570-561349

Redactie - Rédaction :

Apr. GILIAS Guy, Milsestraat 33, B-3053 Haasrode
Tel. (0032) (0)16 40 22 04 - Fax (0032) (0)16 40 21 80
e-mail: apo.giliasf@omegapharma.net

Assessoren - Assesseurs :

Prof. dr. DE BACKER Chris, Speureweg 21, B-9830 St.-Martens-Latem
Tel. (09) 281 00 38

DE MUNCK Guy, Heidestraat 1, B-2660 Hoboken
Tel. KAVA (03) 280 15 11 - Tel. privé : (03) 827 47 57

VAN GELDER Joep, De Sparren 3, NL-1251 SG Laren
Tel. 035-531 76 61 - Fax 035-531 76 63

Ereleden - Membres d'Honneur :

Dr. L.J. VANDEWIELE, Destelbergen (1960) - Lic. P. JULIEN, Paris (1970) - Prof. Dr. A. HEYN-DRICKX, Gent (1975) - Prof. Dr. G. SONNEDECKER, Madison (1975) - Dr. D.A. WITTOP KONING, Amsterdam (1975) - Prof. Dr. W. SCHNEIDER, Braunschweig (1981) - E.L. AHLRICHS, Nieuwegein (1989) - Prof. Dr. K. ZALAI, Budapest (1990) - Prof. Dr. W.-D. MÜLLER-JAHNCKE, Heidelberg (1995) - Prof. Dr. M. del Carmen FRANCES, Madrid (1995) - Dr. F. LEDERMANN, Bern (1995) - B. MATTELAER, Kortrijk (1996) - Prof. dr. H.A. BOSMAN-JELGERSMA, Oegstgeest (1998) - Prof. dr. DE BACKER Chris, St.-Martens-Latem (2000) - Joep VAN GELDER, Laren (2000).

Ondersteunende leden - Membres donateurs :

UNAPHAZ - Luxembourg - Dep. 's Gravenhage KNMP - Dep. Friesland KNMP - Dep. Gouda KNMP - Dep. Groningen KNMP - Dep. Rotterdam KNMP - Dep. Utrecht KNMP - Dep. Z.O. Brabant KNMP - Hufen BV, Zeist - OPG Utrecht - Farmaleuven, Alumni, Leuven - A.P.B. (Brussel) - Syndicat des Pharmaciens de Luxembourg - Mr. Libert (Hasselt) - Mr. P. Callewaert (Harelbeke) - Apr. Van den Branden (Brussel) - Pharm. Philippart (Differdange)

Periodiek bulletin - Jaargang 50, N° 101 - 2de semester 2001.
Uitgever : Apr. G. Gilias, Milsestraat 33, B-3053 Haasrode
ISSN 1370-7515

Contributie 25 €
 10 €/num.

België : C.C.P. 000-1621048-81
NL : Giro 19.74.912